

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 57-58 (1971-1972)

Artikel: Vigeli Pally dellas Islas : il campiun dil Pez Medel
Autor: Medell, Ursus de / Maissen, Alfons
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881777>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 26.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

VIGELI PALLY DELLAS ISLAS
IL CAMPIUN DIL PEZ MEDEL

DA URSUS DE MEDELL

Lavur introducida, edida ed annotada da

ALFONS MAISSEN

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

VICELI PARRY TIRIAS THAS
II CAMPION DIL PEX MEDDI

DA THUIS DE WERELD

Faint, illegible text in the middle of the page.

Faint, illegible text in the middle of the page.

ENTRUIDAMENT

Da *Alfons Maissen*, Cuera

Sefatschentar cun *Ursus de Medéll* e sia lavur litteraria ei hanau, e strusch de dumignar avon ensolver! La publicaziun de ses manuscrets, savens voluminus, involvan tschiens problems de tutta natira: formals, linguistics, de nomenclatura e terminologaziun, occupescha il redactur cun fatgs historics e culturals dil mistregn vegl, dil puresser e sias lavurs; ella cumpeggia singuls uaffens, urdegns dil passau e dil mument, in arsenal ded uordens e d'indrezs raffinai per il diever divers, per igl embelliment de casament e baselgia, dil vitg e dil cuntuorn, per levgiament dil singul e della cuminonza.

Ella lavur presenta fa igl autur de sedumignar

cun in aunc pli hanau, cun il catschadur e menader alpin *Vigeli Pally dellas Islas*, che ha viviu da 1820—1902. Tut quei che vegn numnau e descret en questa lavur lai igl autur sluitar ord ils mauns de Vigeli, singular representant ed exponent della Val Medel. Cun siu temperament creativ, sfrenau beinduras, era suenter sia disgrazia digl onn 1877, sefuorman ella fantasia ed imaginaziun de Vigeli Pally, toc per toc, realitads ordinadas, profundamein inschignusas, artisticas. Oriundamein scrinari de professiun, resgia, taglia, dola, scalpra e splauna, tuorna, en-

Vigeli Pally e sia famiglia. Tat Vigeli, biadi Vigeli Giger, feglia Filomena e dunna Maria Ursula, nata Beeli, de s. Roc. Il buobet ei pli tard sedisgraziaus cun far fein de pastg, sil madè dil pégn.

taglia e turnicla Vigeli Pally en lenn, senza cal, — objects per part aunc mai vesi. Quei ch'el endrezza e scaffescha sto esser de pli che quei ch'il mistergner ordinari sa prestar ed il cumin um giavischar, remunerar. Leu schai sia forza — mo è sia fleivle- zia, demai sensibels encunter tutta nunrenconuschientscha. Sper caussas minuziusas eis el era capavels d'ereger edifecis ed indrezs sco resgias, mulins, caltgeras e cotgleras, per dar a sesez ed a siu vischin beinvulent funs e basa d'existenza. El enquera ed interquera novs materials primars, pli statteivels e buns. Mo leu sco tscheu disgescha tut, e cun tutt'intelligenza, forza ed inschign, rest'el paupers e pupratschs tochen a sia fin. Denton aunc oz seregordan ins dil grond catschadur, che ha sittau 355 camutschs, staus renomau guid de muntogna, rabbitschau ord greppa e massivs entiras collecziuns de cristallas.

La fuola de detagls ella lavur ded *Ursus de Medéll* para beinduras de stinschentar la 'cuorsa della veta' de Vigeli Pally. Ei tucca d'haver pazienza, de leger e releger, epi vegn il lectur remuneraus, survegn confidanza, l'impressiun de compacta concentraziun, che laguota il malruaus, il crusch e traviere ch'ha regiu egl um Vigeli Pally, ch'ulivescha sias extravaganzas, il surdiever de forzas spirtalas e naturalas. Las ideas de progress social ed economic entras in um che superava igl ordinari e dumignava igl extraordinari, magunava ina val grischun-alpina d'avon 100 onns ualvess. Sdernaus entras sia disgrazia, pauc che semida en siu intern. Sia vitalitad resta. Sias forzas scursanidas lai el ora sin caussas contonschiblas. Il lenn schuber ed oduront, stgein e schiember, sefuorman e semanivellan en sia manutta bein uafnada. Dismetter abus e disas malvugliadas de tschentanners che garantessen contunschientschas de pli gronda justia, sto el per part surschar ad auters. Tut questa complexitad d'in extrem individualist, ha dau de schuffa agl autur.

En semeglianta moda haveva *Ursus de Medéll* gia giu scret en sia 'Risdata culturala': *Tagliar seif*, egl Ischi 53, 1967, p. 15—115. Sper descripciuns dils usits de mezca, de giugs e bravuras, veva igl autur capiu leu de scaffir ina admirabla visiun d'*In viadi suenter il paun quotidian*, enten schar bandunar dus fargliuns, Gieri Pieder e Bistgaun Paul la tiara oriunda. Il viadi tras muntognas e planiras tochen Venezia, aventuras ella tiara dil sid, han purschiu als dus cumpogns, plein prusadad e forza, ina veta renovada, in viver pli variaiu ed aventurier. Mintgin

dils dus giuvens vegn me-
naus da siu agen destin,
mo era drizzai ed enga-
schai secund lur characters,
lur duns ed inclinaziuns.

Descriver la veta ed
ovra d'ina persuna proble-
matica, gagliarda, per
temps stgirentada sco
quella de *Vigeli Pally*,
stueva vegnir tschaffada
per outra corna. Igl autur
sto mirar dretg e seniester,
sespruar d'incorporar en
siu concept atgnas re-
tschercas, intervistond
persunas che vevan aunc
giu enconuschiu Vigeli, sil-
meins en ses vegls dis.

Sper questas fontaunas
pli u meins directas e sias
experienzas da buob cun
Vigeli Pally, ei cunzun
l'ovra artistica e mister-
gnera de *Pally* vegnida
dretga agl autur. Sin

tscherca d'artefacts sto el denton permemia constatar la svanida
e derutta della gronda part.

Ina nova componenta, bein franca, s'aschunscha allas re-
tschercas personalas cull'existenza dellas duas preziasas scar-
tirettas de *Vigeli Pally*. Ellas dattan investa a siu stentar e pa-
tertgar. Il scartiret 'Wiedergeboren', ei digl onn 1880, compa-
rius treis onns suenter sia disgrazia dils 18 d'uost 1877. Il
manuscret romontsch: *Il duas ga naschiu Menader Alpin Vagieli
Ludavic Pally*, ei buca dataus, astgass denton esser staus secrets
zatgei temps avon che la versiun tudestga sefetschi. Igl ei grev
d'eruir stimulaziuns ch'han fatg semetter a scriver aventuras in
gigant della practica. Ursus de Medéll tucca sil viv cun l'opiniun
ch'in carstgaun de tala vitalitad stoppi era crear vinavon, sche-
gie ligiaus per dus onns al létg, fermaus denter quater preits.

Catschadur Vigeli Pally che vegn cun in ca-
mutsch dalla catscha. Siu amitg Paul Gualino
examinescha la preda. Fisi della canna liunga,
dil pei-caura (Kolben) cuort.

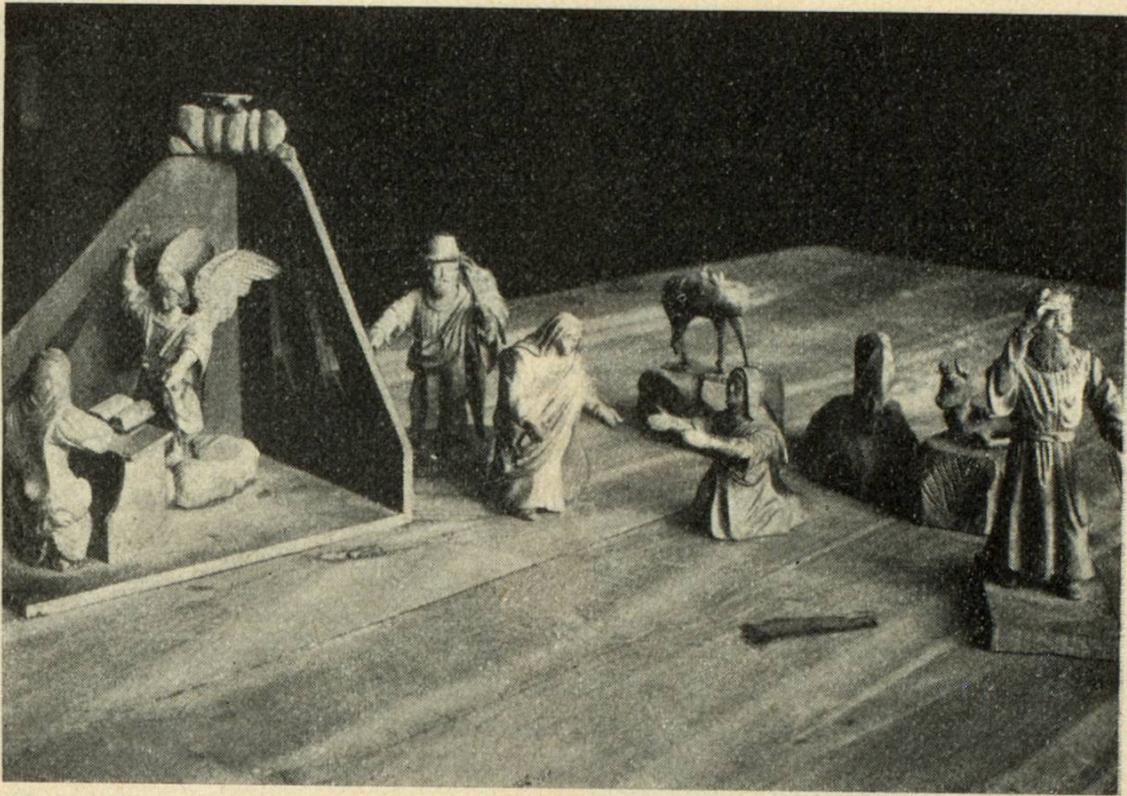

Seniester Maria sin peis, entrada ella cuort d'Elisabet.

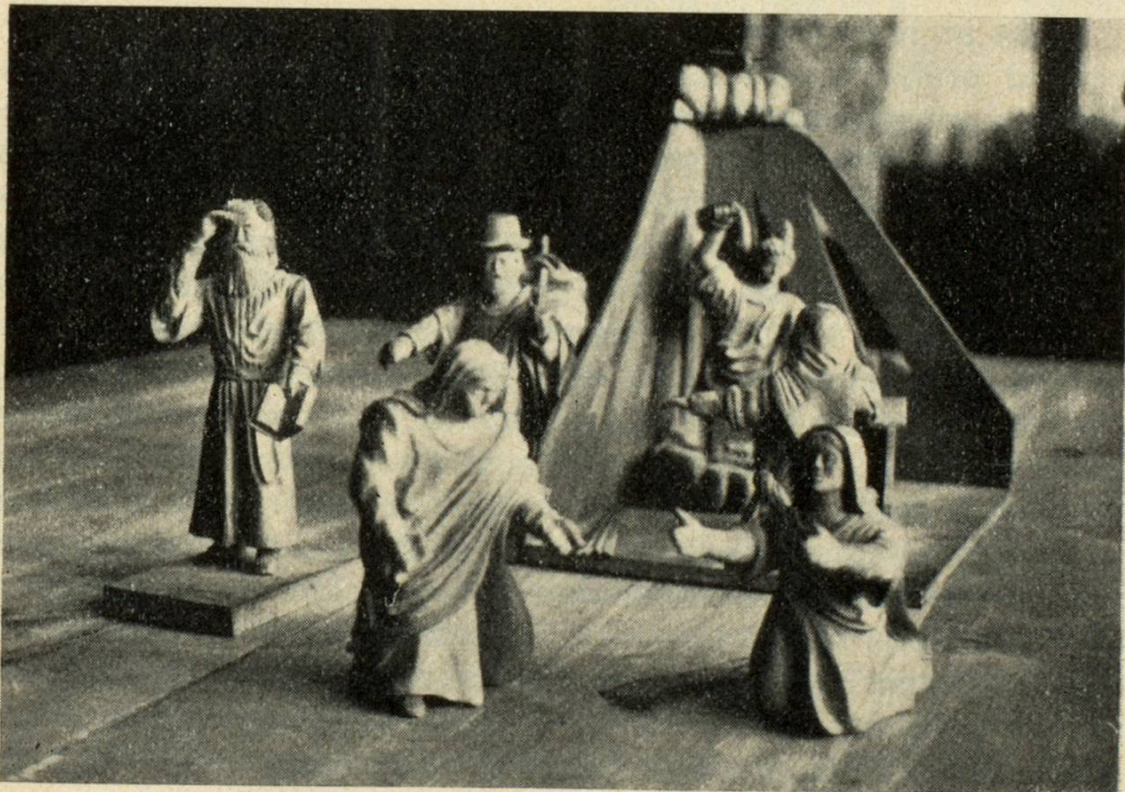
En quei temps ha Pally era construiu siu Reliev dil *Caschleglia*, de respectabla grondezia, cun numerusas figuras entagliadas e moduladas.

*

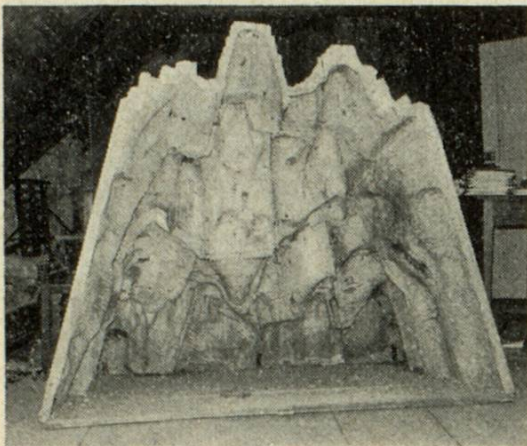
Gia ditg avon Ursus de Medéll ein umens, cunzun della Bas-sa, promoturs dil turissem medelin, s'interessai per la persuna de Vigeli Pally. Dr. A. Hirzel ha giu engaschau el per 'menader alpin' igl onn de sia disgrazia, dals 28. 7. 1877—4. 8. 1877. El veva da quei temps 57 onns. Hirzel intervegn silsunter dil discletg. Alla fin de 'Wiedergeboren', pagina 14, stat reproducida ina mesa pagina ord la descripziun de viadi d'Arnold Hirzel, che lai percorscher con ventireivels ch'el era staus de survegnir Vigeli Pally sco guid da Medel tochen vi a Valrein, e quei entras l'urbida de *Sur Gieri Anton Simeon* de Lonsch, che veva surpriu sunter la mort de Sur Nicolaus Huonder, 1875, la pleiv de Medel. Hirzel veva giu scret a Sur Huonder ch'el enconu-scheva, denton survegniù risposta da siu successur, Sur Simeon. Co e tgi che ha intermediau quei 'attest' neu el 'Wiedergeboren',

Annunziaziun de Maria ed autras figuras.

Il viadi sil cuolm tier Elisabet.

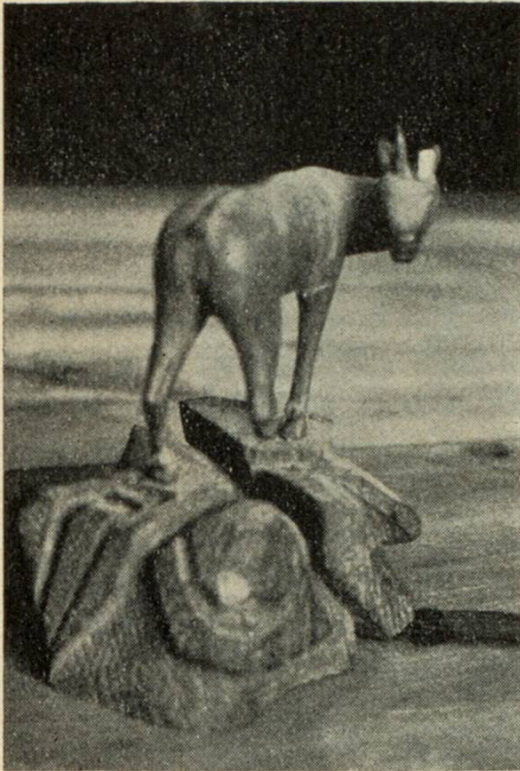

Il **Reliev** dil **Pez Caschleglia**, ovra scaffida da **Vigeli Pally** entuorn 1878. Oz schai el sils surcombras della **Claustra**, spogliaus da tut sias 30 scenas e figuras.

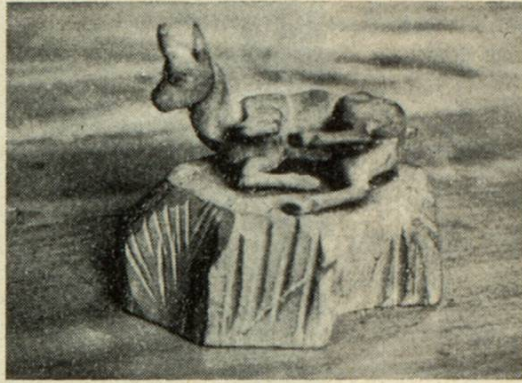
ei buca enconuschent a nus. Ei sa schizun esser stau **Arnold Hirzel**, che fuva gie intenzionaus d'era far diever dils buns survetschs de **Pally** igl onn 1888, mo buca pli pusseivel suenter la disgrazia. Igl ei forsa era **Hirzel** ch'ei segidaus culla scartira tudestga 'Wiedergeboren', cun caschun d'ulteriuras visetas ella **Val Medel**. Cunzun l'entschatta de questa scartira sa strusch esser scretta persuls d'in **Romontsch** da lezzas uras.

1884 scriva in cert *A. Feierabend* sur de **Vigeli Pally**, sebasond probablamein sin 'Wiedergeboren', text publica us en gasettas avon che seformar de brochuretta. En ina secunda part s'augmenta *Feierabend* d'atgnas experiencias e retschercas personalas, fatgas ella **Val Medel**. El ha observau bein las causas, sbagli denton il prenum de **Pally**. Entras quei fatg essan nus per schabetg dai sin quella contribuziun, e quei il davos mument, ils 27. 9. 1973. *A. Feierabend* sereferescha sin ina contribuziun nunenconuschenta el fegliet de sonda dil 'Landbote'.

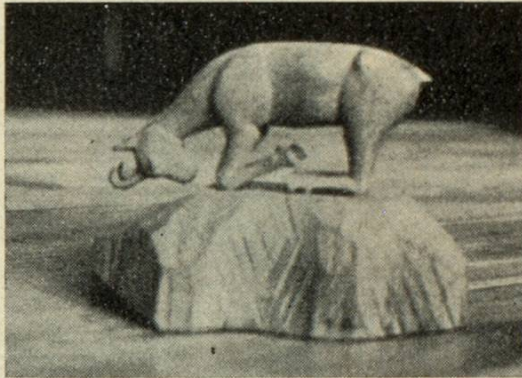
Per **Ursus de Medéll** ei inschignier *Walram Derichsweiler* pli impurtonts. Era **Derichsweiler** ei s'occupaus della persuna de **Vigeli Pally**. El s'extenda buca zun fetg sur il renomau guid de muntogna, capescha denton de dar entgins accents, che pon denter auter haver cudizzau **Ursus de Medéll** de compilar la lavur presenta. **Derichsweiler** ei sesbagliaus ella fixaziun dil liug de disgrazia, dil qual **Sur Simeon** e **A. Hirzel** fuvan gia inormai exactamein 30 onns avon. Mo tgei scientist e geograf ei buca gia sesbagliaus, seconfruntaus culla vastadad dellas alps grischunas?

Guardia de camutsch. In grep formaus ord lenn sco sochel.

Ansiel de camutsch.

Camutsch sin in sochel. Camutsch che leva da siu ruaus sin in grugn. Restonzas dil Reliev.

Ursus de Medéll ha pia saviu sebasar sin scartiras autenticas d'avon gleiti 100 onns. El ha buca stuiu far ils sbargats si ellas neblas, anzi, ha saviu relativar, combinar il material de pliras fontaunas. Cun tut agen interess vegn el ad haver sfegliu il manuscret original romontsch, anflaus suenter 90 onns de ruaus a Bubretsch, oz en possess de Clemens Pally. Era per quella sparida de manuscret anfla igl autur enzacontas explicaziuns pli u meins plausiblas. Encurir ei quei che munta, ed il regl anfla, ni silmeins ueglia ils auters de contonscher la verdad. A nus paran las retschercas personalas ded Ursus de Medéll las pli preziasas. Senza sia premura fussen quellas fontaunas schigiadas vi avon temps. *Derichsweiler* publichescha sia descripziun sur dellas Alps medelinas anno 1911. Enten quella descriva el era siu emprem viadi ella Val Medel dils 18 de fevadur 1909. Vigeli Pally ei morts 1902. Mo 7 onns che spartan quels dus eveniments. Da pliras scartiras fuva *Derichsweiler*, senza vuler, s'entupaus cul num dil grond menader alpin. En

Zaharias e sogn Giusep, da seniester a dretg.

in liug de sia scartira menzionescha Derichsweiler: «Und dieser *Vigeli Pally* ist der erste Führer im Medelsergebirge, führt die ersten Mitglieder des inzwischen 1865 gegründeten Schweizer Alpenclubs auf die Höhen des für 1865 zum Exkursionsgebiet erklärten Medelsergebirges.»

Undreivla e honorifica numnein nus la premura demussada da nies autur Ursus de Medéll, che passa en sia stretga patria pass per pass ils pass, fastitgs e dimora de *Vigeli Pally dellas Islas*. Avon ina sfendaglia della veta dil grond catschadur ha era Ursus de Medéll stuiu far in paus. Igl ei la sfendaglia dils 12 onns de sia veta denter mattatsch ed um. A negin eis ei tochen dacheu stau pusseivel d'eruir nua quei um ei staus e seprestaus, tgei ch'el ha pegliau a mauns el cuolmen de sia giuventetgna.

*

Las notas al pei dellas paginas han igl intent de sclarir certs terms, enqual acziun, situaziuns ed objects de sia lavur, d'augmentar tscheu e leu la capientscha. L'illustraziun dil Reliev dil Caschleglia, las duas fotografias dil catschadur e sia famiglia, cun Vigeli e Sur Gualino, ha Clemens Pally surdau alla redaziun. Nus engraziein ad el era per la surschada dil manuscret romontsch da Vigeli Pally. Las duas fotografias ston esser stadas fatgas avon 1877. In dessegn a plema de Vigeli, cul camutsch silla schuiala, deriva dal cumpogn de viadi de Derichsweiler, C. Meili. El ha segiramein dessignau tenor ina fotografia da lezzas uras existenta, probabel reproducziun a plema della fotografia Vigeli/Gualina, che nus publichein en questa lavur.

Las figuras dell'Annunziaziun de Maria, sco era d'altres figuras, ein en possess d'ina famiglia medelina a Curaglia, fotografadas 1972 dal redactor digl Ischi.

*

La composiziun della biografia de Vigeli Pally ha in'atgna structura. Igl autur fultscha sia lavur cun material complex e da pliras provegnientschas. Pér in tec alla gada vegn igl entir baghetg veseivels al lectur. Spért ed imaginaziun d'in Ursus de Medéll ein buca de metter en in stretg futgé.

Ursus de Medéll schava savens cursar ses manuscrets ad amitgs, filologs ed enconuschents. Ils lecturs han fatg diever de quels, excerptond detagls, expressiuns e parts interessantas. Publicaziuns posteriuras han consequentamein pariu pesontas, malengrazieivlas. Quei vala per il manuscret: *Vigeli Pally*, sco era per siu tractat *Tagliar seif* (Ischi 53, 1967 p. 15—115). In dai fuva la lavur: *Vigeli Pally*, empau revedida, per vegnir publicada ella Gasetta Romontscha. La finala vegn il manuscret de fuorma originala surdada al redactor digl Ischi. En numerusas sesidas cugl autur a Curaglia ha l'emprema redacziun dil manuscret survegniu fuorma definitiva.

Gia en auter connex vein nus schau corscher con prezios ch'ei fuss stau, sch'ins vess saviu realisar las duas lavurs culturalas pli voluminusas romontschas en lungatg vernachel, egl idiom medelin. Mover la carga en questa direcziun vess denton giu num Vus. Il cerchel de lecturs fuss vegnius restrenschiu; perfin ils indigens vessen giu lur misergias de leger la nova fuorma d'in agen idiom. La scola, la baselgia, ils cudischs e gasettas ch'entran ella Val sedrezzan dapi las entschattas enviars in lungatg de scartira. Las duas valladas superiuras dil Rein, Medel e Tujetsch, s'incorporeschan, partenent il lungatg en scret, entiramein alla practica dil lungatg de scartira sursilvana. Ei ha mai dau muments d'iniziativas per in agen lungatg de scartira per quellas duas valladas. Negins cudischs d'impurtonza fan menziun de talas emprovas. Secapescha che

linguists d'ordeifer las duas vals ein s'occupai intensivamein cun notaziuns e presentaziuns de quels lungatgs dialectals. Poets e scribents han beinduras citau en cuorts discuors construcziuns singulas en lur scartiras. Il plan de vertir in dils evangelis els idioms medelin e tujetschin, ei buca vegnius exequius. Impurtont ei de vegnir pertscharts che quels dus idioms sedifferenzieschan silmeins per ton dal lungatg de scartira sursilvan sco quels della Sutselva, Tumliasca e Schons.

Sco che in de sut vegn en contact cun in del dellas duas valladas de sum, sche croda il lungatg vernachel per muments dagl usit e diever, s'assimilescha alla tschontscha dil territori pli grond, pli datier dil lungatg de scartira. Era sch'ins insistess de vuler tedlar igl interessant dialect genuin dellas valladas, vess ins success pér suenter stentas. Traso puspei selischnass igl interpellau neu el lungatg dils cudischs, pli u meins. Il lungatg familiar ha funcziun familiara. Questa tendenza vala era per autras minoritads linguisticas, ligiadas pli fermamein, economicamein, sociologicamein, cul bloc de lungatg surregional. Nus menzionein per exemplificar ils de Sursaissa tudestga, che tschontschan lur lungatg gualsic en vitg e familia, denter els era egl jester, s'adapteschan denton immediat, sesanflond a fiera a Glion, en radunonzas mishedadas, al dialect pli general grischun. Mo sco ch'ei tucca de telefonar a casa, a gliud de medem lungatg, dat ei nuot auter ch'il lungatg intim. Interessanta ei la immediata modificaziun d'entgins vocals characteristics dils de Breil, sesanflond els en in cuntuorn linguistic pli vast. Mo denter els semantegn il character genuin, era egl jester, schizun suenter decennis en famiglias emigradas vi sur mar. Scola e baselgia, ils contacts d'ozildi pli frequents cul cuntuorn, splaunan e glieman vid atgnadads ed uliveschan. Auncallura restan atgnadads della tschontscha vernacla, articulaziuns specialas tier biars individis intactas, tut tenor urdadira, chignadad ella tradiziun, nunlingieradad assimilatoria. Auncallura penetreschan tras, era el concept vulius en lungatg de scartira, fuormas e reminiscenzas, dialectalas, vulidas, nunvulidas. Quei fatg seresulta incontin, legend las lavurs de *Ursus de Medéll*. Il redactur vegn, da sia vart confruntaus cun diras decisiuns, fagend stem d'inconsequenzas culs vocabularis, havend tuttina la mira de buca surfar, de discavegliar, anzi de realisar ina pli u meins biala ed uliva pusseivladad ortografica e stilistica dell'entir'ovra. Da tschiens exempels pusseivels alleghein nus cheu in soli. Igl autur scriva en siu manuscret 'Vigeli', e fuss per salvar quella fuorma. Il redactur mida, senza enconuscher il vuler digl autur, en 'Vigeli', cartend d'haver negins motifs, d'en quei cass, de seglir ord la retscha, demai cheutras tangai ni fatgs fonetics ni stilistics. Ella scartiretta «Wiedergeboren» digl onn 1880 vegn il num screts cun 'Vigeli', conform all'ortografia d'allura. En siu manuscret d'avon gleiti 100 onns: *Il duas ga naschiu menader alpin*, scriva Vigeli Pally sez siu num: *Vagieli Ludavic Pally*, in'ortografia che va enviars la pronunzia dil frequent *a* en posiziun nunpuntuada.

In studi pli profundiu sur dil lungatg medelin, sco era en special la forza expressiva ded *Ursus de Medéll*, fuss buca mo giavischaus, mobein necessaris.

VIGELI PALLY DELLAS ISLAS IL CAMPIUN DIL PEZ MEDEL

D'Ursus de Medéll

«Meister Cannallas»

Quei *um* e siu *num* han fatschentau bia il camp de lavur litterar-historic digl alpinist inschignier W. Derichsweiler de Turitg¹. Vigeli Pally mereta la titulaziun de *Meister Cannallas*². Sias multifaras professiuns seigien cheu fatgas nominalas: Catschadur de camutschs, guid de muntogna, cava-cristallas, brischacaltschina e brischacotgla de fravi, scrinari, turniclader, stuccatur, rodè, talè, constructur de resgias, falluns e mulins d'aua³. Ultra de quei ei Vigeli inventader de bia objects e cundrezs che ses contemporans savevan nungrazia realisar. Era cun la plema dell'auca, maschina de scriver da lezzas uras, capeva Vigeli Pally de manevrar. «Renaschientscha», secloma sia ovra litteraria, en versiun tudestga «*Wiedergeboren*», Lucerna 1880⁴. Tedlei pia tgei inschignier Derichsweiler sa relatar sur dil Vigeli Pally: *Curriculum vitae cum grano salis* (Decuors della veta cun empau sal e peiver):

Dapi igl onn 1865 che Vigeli Pally ha sco empren ascendiu il Pez Medel, sco nova attracziun pil turissem, ei deplorablamein

¹ *Walram Derichsweiler* ei in dils pli enconuschents alpinists, scrutatur ed enconuschider de nossa muntogna de Sumsurselva. Sias descripiuns, artechels muossavias clubists ed alpins, intermezzos archival e culturals, dattan perdetga de sias enconuschientschas exactas della gliעד e della cuntrada. El ei cun preferenza s'occupaus cun gronds umens de nossa tiara. Nus numnein: *P. Placi Spescha* e *P. Karl Hager*. Inschignier Derichsweiler ei staus incantaus da nossa tiara, mo era incantader en sias scartiras sur de quei intschess alpin. Che Derichsweiler ei era s'occupaus della persuna dil guid de muntogna *Vigeli Pally*, ei buca de smarvegliar.

² *Meister Cannallas*. Igl autur Ursus de Medéll dat in verdeivel maletg d'ina figura populara, d'in scheni universal de nossa cuntrada alpina. La categoria ded 'umens fermes' va savens a prau cun umens originals, era corporalmein allerts e svelts. Els secattan era en outras cuntradas muntagnardas. Vigeli Pally ei in Cannallas ded origin medelin. Savens setractav'ei ded jasters che secasavan de mistergners-artists en nos vitgs. Leu stevan els unviarns ora per dunsena e dormitori en nuegl ni truaisch tiel medem pur beinstont, luvrond vid puffens, truccas,

gl'entir territori della Val Medel ius per in stendiu decenni en emblidanza e vegnius negligius dal Club alpin svizzer ⁵.

Cheu ei la secziun clubista *Uto* de Turitg seprida en per il niev revier. Il stausch leutier ha prof. dr. *Albert Heim*, geolog, dau en sia ovra titulada: *Geologie der Hochalpen zwischen Reuss und Rhein* ⁶.

Per l'emprema gada ei igl onn 1874/75, conform la periodica edida dal club svizzer: *Mitteilungen des Schweiz. Alpenclubs* ⁷, sco era menzionau el cudisch: *Jahrbuch des Schweizer Alpenclub*, annada 46, 1910/11, p. 112, il territori medelin vegnius proclamaus per territori d'excursiuns ⁸. Las notizias anfladas lundergiu han cudizzau *Derichsweiler* de serender el sura numnau revier ensemblamein cun differents guides.

Fundament e fontauna dil decuors della veta de *Vigeli* ei stau la brochureta: «*Wiedergeboren*», ch'ei casualmein fruntada en maun de *Derichsweiler*. Il tetel cumplet secloma: «*Wiedergeboren*», Episoden aus dem Leben des *Alpenführers Vigeli Pally von Medels*.

W. Derichsweiler scriva:

Ei fuva la stad digl onn 1910, entgins dis suenter sogn *Placi*. Staunchels della tura sin ed entuorn il *Pez Cristallina* retuornel jeu cun miu guid *Fidel Huonder* anavos giu *Curaglia* ⁹.

Suenter miezdi vi sedecidel jeu de serender a *Mustér*. *Huonder* haveva palesau a mi ch'il guid e catschadur *Heinrich*

camodas u bials plantschius sura. — Pareglia *Ischi* 53, 1967, p. 59: «*Saturnin* era buc 'Schulmeister', mobein 'Meistercannallas'. — Semegliant en: *Alfons Maissen, Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in romanisch Bünden*, Die sachlichen Grundlagen einer Berufssprache, *Erlenbach-Zürich* 1943, p. 236, 6, nua ch'il *Cannallas* a *Breil* vegn descrets cuortamein.

³ La savida, igl inschign e talent d'invenziun per tut quels mistregns sura indicai, ha provocau il num: *Meistercannallas*. Ils perderts schessen per la medema disposiziun d'in carstgaun: *scheni universal*. Cun quella lavur e practica seuneva in grond scazi de plaids de diversa qualitat e provegnientscha. Buca mo ils catschadurs han lur lungatg special, mobein mintga mistergner, cu 'l lavura de mistregn. —

⁴ *Wiedergeboren*, Episoden aus dem Leben des *Alpenführers Vigeli Pally von Medels* (Kt. Graubünden), *Luzern* 1880. — Igl original romontsch: *Il duas ga naschiu Menader Alpin Vagieli Ludavic Pally* (ailegau alla fin dil manuscret, p. 10) che cumpeggia buca mo la disgrazia dils 18 d'uost 1877, divergescha considerablamein da 'Wiedergeboren'. En con lunsch igl original romontsch ei staus duvraus per la

Petschen¹⁰, cun agid dil muliner della Val, Battista Venzin¹¹, havevan pegliau en Val Cristallina in tschéss viv. Quel level jeu veser pertgei in de ses antenats paradava scuf-lentaus ora en la sala dil Hotel Lucmagn a Curaglia, proprietad dil posteriur Mistral della Cadi, hotelier Martin Bundi¹². Gliez exemplar era staus ina beinvegnida preda de miu confidenzial guid Anton Maissen de Trun¹³.

Quei ch'interessava mei il pli fetg fuva il RELIEV dil *Pez Caschleglia*, in'ovra *artistica* de Vigeli Pally. Il Relief sesanflava da lezzas uras el hotel 'Disentiserhof', oz si surcombras della venerabla claustra de Mustér¹⁴.

Il retuorn daventa sur *Sontga Gada* cun sia baselgia ord il temps medieval, che cuntegn grondas custeivladads de frescos e stuccaturas che jeu havevel giu visitau onns avon. La *Punt Conflons*¹⁵ lai far entginas reflecziuns ord temps daditg vargai. Suenter ina mesura schai Mompé Medel (s. Valentin) in bufatg tschancun sut mes peis.

Imposanta vesta da cheu anora viers damaun e miezdi sil retg dellas muntogns medelinas, il *Pez Medel*. Sco ina avanguardia stattan ses rabants, gest in chischlet: Pez Muraun, Cazirauns, Caschlegia e Filliung. S'avanzaus si suren a 'Bellavista' ni era 'Belvedere'¹⁶ — aschia han ins novissimamein, seurdend cul turissem, battegiu la culminaziun della *via vedra romana* sur *Vergera*, — tonscha mia egliada viers miezdi tochen

fuorma tudestga, vegnius screts, duront ils 24 meins de veta e ruaus en létg e luvratori, 1877—1879, ei buca d'eruir. Pér suenter vegn il manuscret romontsch ad haver bandunau la casa e la val. Ursus de Medéll ha exprimiu en auter connex pliras explicaziuns per la svanida dil manuscret original, ed anflaus 90 onns suenter a Bubretsch en in clavau, uss en possess de Clemens Pally (mira introducziun). Tenor P. Flurin Maissen, *Ils cavacristallas*, 1955, p. 163, nr. 50, deigi in hosp a Curaglia haver scret la versiun tudestga per Vigeli Pally. Pally era staus pliras gadas giu'l Schuob, savess pia ver scret sez, ni silmeins skizzau: *Wiedergeboren*. Ins savess s'imaginar che dr. A. Hirzel, il qual era sesurvius ded el sco menader alpin il medem onn de sia disgrazia, fussi pli tard segidaus a compilar il text tudestg. En num della suprazonza de Medel atesta *Sebastian Beeli*, ils 17 de zercladur 1880, che las episodas ord la veta de Vigeli Pally, screttas en 'Wiedergeboren', corrispundien alla verdad. —

⁵ Sche il turissem en quella cuntrada ei silsuenter puspei serefatgs, astgan ils sforzs ded inschignier Derichsweiler buca vegnir emblidai. El era confundatur della secziun alpina Rezia e Pez Terri.

viadenagiu *Las Islas*¹⁷, igl emprem liug de dimora de Vigeli Pally.

Vieifer il baghetg dell'Acla Vergera, dretg, ual giu sper il Rein-miez, in auter liug che stat en stretg connex cun Vigeli: *La Fuola*¹⁸ — ni era Fallunder ni Fallandra, dil pievel numnau. Leu ein aunc veseivlas las ruinas d'ina casa. Era quella ha a sias uras dau albiert alla famiglia dil Vigeli. Traversond las acclas cun fein savurus, prompts per la raccolta, passel jeu sur la 'Pala dil Vigeli'¹⁹ vi, in magher teis, stau ierta de sia dunna e ch'el cultivava pli tard dalla Fallandra anora. La senda stretga meina da *Craps* sur la 'Meierei'²⁰, stada possessiun claustrala, tras l'acla de Clavau, ed enteifer ina mesura contonschel jeu las *Islas*. Empau encunter mun ei il sulom della casa, resgia e mulin, in soli tract veseivels, che formava la canorta digl artist e creatur dil Relief che jeu vevel contemplau.

Sefermond in amen, ruaussel jeu sin in crap, fagend la domanda: Tgei savesses vus tut risdar a mi? Empau ei bein perpetnisau en l'ovra: Wiedergeboren / Renaschientscha. Auter selai calcular ord il Relief, ed in tschallat de pli ord la tradiziun orala de ses compartisans.

Derichsweiler relata plinavon ch'el hagi aunc quei di fatg ina viseta ella fossa de Vigeli sin santieri a Platta il plevon dil liug, da lezzas uras rev. *Sur Tumaisch Berther* d. p. m.²⁰, ha cun quella caschun fatg attents mei sil liug della fossa malstarsch-

⁶ *Albert Heim* (1849—1937), prof. de geologia all'universidad ed al Politecnicum a Turitg. Grond promotur della protecziun della natira. Cun caschun della scuvretga sensazionale dellas buolas de glatsch 1872 a Lucerna, vegn il giuven Heim consultaus sco expert. La lavur menzionada el text, cun ina carta geografica, ei comparida 1885. A. Heim, geolog de reputaziun internazionala, ha a siu temps persquadiu la regenza grischuna, encunter pareris negativs d'auters geologs, d'ughegiar senz'auter l'erecziun d'in trassé per la viafier retica denter Cuera e Glion, attraviars la Ruinaulta. Mira era: *Der alte Bergsturz von Flims*, Bern 1883, da Albert Heim. Consultescha las *Radioscolas*: annada 6, 4. 1961 (Martin Bundi) e Annada XI, 3. 1973, p. 3 (Paul Tomasschett).

⁷ *Mitteilungen des Schweizer Alpenclub*, Annada 46, 1911, p. 110 ff. Daco ch'igl interess per quei intscheschi adattau per il turissem ei buca vegnius leventaus de pli cun caschun dell'emprema ascensiun dil Terri entras Vigeli Pally 1865, e pli tard, suenter la nova declaraziun de quei intscheschi per territori d'excursiun, stuess vegnir studegiu meglio. Pér encunter la fin dil tschentaner dat ei in niev catsch.

lida e negligida, visitada da negin, pertgirada d'ina crusch demolida e sblihida. Sco cunterfei de quest aspect empeila il plevon mei vi tier il carner, che stat seniester della baselgia, fagend attents mia paucadad sin il crucifix artistic²² sin la troma carner sco sigl esch de quel bein entagliaus, duas originalitads dil Vigeli.

Igl um dellas habilitads e della fortuna per tut quei ch'el prendeva a mauns, mo deplorablamein sco vul parer, staus persequitaus dal destin dil *nunsuccess*, ha stuiu concluder sia sera della veta en paupradad finanziaria e vegnius sura al pauper-esser e sia sepultura daventada sin costas della vischnaunca.

Igl alpinist dr. A. Hirzel tschenta ora al Vigeli Pally in splendit attest sco valent *guid grischun*, aschia concluda W. Derichsweiler il Curriculum vitae de Vigeli Pally²³.

1. L'ovra monumentalada de Vigeli Pally: Il RELIEV dil Pez Caschleglia

Laschein nus aunc plidar in mument inschignier Derichsweiler! — La veta de catschadur de camutschs ha inspirau Vigeli tier tal object. Derichsweiler pareglia el (Vigeli) cun siu contemporan engiadinais *G i a n M a r c h e t C o l a n i*²⁴, il retg

⁸ Sper la lavur magistrala de Albert Heim, dr. A. Hirzel e biars auters, — P. Placi Spescha veva gia 50 onns avon fatg sias bravuras tut persuls — han pli tard, el 20. tschentaner, amateurs della muntogna, clubs alpins etc., promoviu igl ault turissem della cuntrada (Mira: Jahrbuch des Schweizer Alpenclub 46, 1910, p. 110 ff.).

⁹ *Fidel Huonder*, guid de muntogna e cavacrappa. El veva frequentau la preparada ella scola claustrala. Siu bab era staus fravi de cavals.

¹⁰ *Heinrich Petschen*, guid e catschadur. Suenter ina prigulosa cupitgada de siu frar Giachen († 1866), ha era Heinrich stuiu empermetter a sia mumma pli tard de mai far il cavacristallas. Mo en funcziun de renomau scalatur eis el beinduras s'entupaus cun bials fuorns (tenor: P. Fl. Maissen: *Ils cavacristallas*, Friburg 1955, p. 164, 53). — Heinrich Petschen era fegl digl enconuschent scolast Petschen, era frar della gronda cantadura tschocca Maria Petschen.

¹¹ *Battista Venzin*. Fuva brischavinars, mo era guid e cavacristallas. El era de Dual. Enconuschents era entras in'episoda cun ils tschess de Val Cristallina, che vevan lur ignivs ellas Vals della Siara dado e Siara dadens.

dil Bernina. Omisdus catschadurs de camutschs e guides de muntogna. La personalitad representa Vigeli sco in um dil temps vegl: spatlaus, pleins forza e vitalitad en tuts graus, in «schení», in «schani»²⁵.

De sias multifaras occupaziuns fa Derichsweiler cuorta menziun sco suonda: La professiun de cavacristallas ei deplorablamain stada sia disgrazia. Ils 18 d'uost 1877 serenda Vigeli della «Val dil Sfrac» si dalla costa de Soliva, in cugn denter 'Val Mesauna' e 'Plaun dell'Aua'²⁶, per explotar in fuorn niev de cristallas ch'el haveva discuvretg paucs dis avon (buca sil Caschleglia, sco Derichsweiler notifichescha, essend menaus en errur demai che Vigeli ha giu perpetnisau il schabetg sil Reliev). Tier tala explotaziun rumpa el ina comba, tuccaus d'in plattun sediscavigliaus sul fuorn.

Surventschend sgarscheivlas dolurs sesgreffa el d'in camin si e po sussentar in um che segava vi 'Plaun dell'Aua'. Dus entirs onns ha el en consequenza de quella ruttadira stuiu restar il bia a casa. Duront questas vacanzas sfurzadas ha el scaffiu il Reliev. Questa ovra artistica consiata ord in grond diember ded aissas schiember resgiadas en tocca tenor mesiras e fuormas sco las ideas dil Meistercannalles haveva el tschurvi, — e zambergiadas ensemen ed obteniu l'exacta fuorma, che secunfruntava cul Pez Caschleglia. Il revers dil Reliev vesa ora sc'ina scaffatscha de circa 1,5 m altezia ed 1,2 m ladezia. A primavesta

¹² *Martin Bundi* (1880—1954). Mistral, scolast e hotelier a Curaglia. El ha acquistau gronds merets per igl alpinissem e siu svilup ella Vallada. Mistral Bundi ei staus biars onns president vischnaunca. Entras siu hotel, che gia siu bab veva baghegiu, fuv'el en stedi e cordial contact cun biars hosps, turists ed amitgs della muntogna. Inschignier Derichsweiler era in de ses buns e fideivels amitgs.

¹³ *Sep Anton Maissen*, Trun (1864—1946). El ei staus en giuvens onns en Frontscha sco camerier. Turnaus a casa ha el funzionau de guid de muntogna, staus cau della tegia, della camona de Punteglias. A Trun possedeve el ina pasterneria e vegneva numnaus Sepantoni pec. El fuva staus il guid de muntogna vegl d'inschignier Derichsweiler.

¹⁴ *Reliev dil Pez Caschleglia*. En quels 22 meins de malsogna ha el buca mo scret sia veta, mobein era scaffiu il Reliev dil Caschleglia. La historia de quest Reliev cun entuorn 30 figuras de carstgauns, camutschs, sco era la scena de sia disgrazia, ei liunga, impressiunonta, desillusiononta, e nossa fotografia representa mo in cadaver della bellezza oriunda dil Reliev.

semeglia ei ina piramida muota cun duas tuors. Las spundas dil Pez Caschleglia, ils bauns e camins eran all'entschatta ornai cun diemberun de camutschs, indicond nua ch'els setegnan si duront las stagiuns, naven dil matg tochen la fin de november, l'arrivada digl unviern.

Differents exemplars della habilitad en la stuccatura, che representavan Vigeli sez en variontas posiziuns ord la veta d'in catschadur, ein deplorablamein svani.

Era il schabetg cun la comba rutta, nua che quella schai sut la platta en, e sia dunna ligiava si la plaga e ruttadira, era per-petnisaus.

Sco invalid haveva Vigeli erigiu ina camona d'aissas oragiu'l Caplut sut Curaglia sper 'La Punt de Darein' e tschentau en quella sia ovra monumentala sco object d'attracziun pils jasters e curants che passavan il stradun dil Lucmagn, vendend a quella caschun cristallas ord sia gronda collecziun, gudignond aschia dus raps pils basegns quotidianas. Era la broschura: *Wiedergeboren*, fuva leu venala. — Aschilunsch ils rapports ord la plema ded inschignier W. Derichsweiler.

¹⁵ *La Punt Cufions* schai sut Mumpé Medel, viers sera, giudapeis de Segnas.

¹⁶ 'Bellavista' ei onsum *Vergera*. Bella vista, ni Belvedere ei in num che ils jasters han dau per amur della biala vesta giu sin Mustér e la Cadi. Il num indigen secloma: *Sum Vergera* ni o'l *Caplut de Vergera*.

¹⁷ *Las Islas*, giu las Islas, ein pastiras giu spel Rein dadens Curaglia, oz territori reduciu entras material deponiu neu dagl intern della stolla e galleria d'ovra electrica. *Nislas*, las Nislas, ein ils praus cultivai ora sper las rivs dil Rein.

¹⁸ *Giu la Fallandra*; quei plaid ha perfin dau il num per ina famiglia, ils Fallanders. Ins gi era, *giu la Fuola*. Tut plaun, giu ella sola della val. Era Fallunder desegna la medema caussa, e deigi, tenor igl autur derivar dal tudestg, dals Gualsers zacu habitai ella Val.

¹⁹ *Pala dil Vigeli*. Da *Vergera* tocca quasi Rein. Stau in'ierta de siu schiender Stalter Gion Francestg Giger de Mutschnengia, terren visavi la Fuola, el contuorn dell'acla Mireia.

²⁰ *Mireia*, giu sin in bi plaun. Fuorma pli veglia: Meierei, en documents.

²¹ *Sur Tumasch Berther*. Plevon a Platta biars onns (1909—1927). Scret

2. La biografia de Vigeli Pally

Ei sedamonda uss, suenter haver valetau las sura indicadas menziuns empristadas da W. Derichsweiler, schebein la veta dil Vigeli dellas Islas ei completa ni buc e sebasea sin documents en scret e completai oralmein da personas che ein vividas cun el dis ed onns?

Documents avon maun sesanflan egl archiv communal sut las partiziuns: «Vendita d'in tagl de lenna egl uaul Cavorgia» e «Recuors Vigeli e cumpans dils dudisch» (ironicamein numnai apostels). De pli: protocols della commissiun pauperila.²⁷

Fontaunas orales da personas, dal sribent de questa lavur avon onns consultadas, e tuttas el decuors dils onns, priu ora ina, gia vi en la perpetnadad. Ellas seigien cheu fatg nominalas:

Dunna Rosa Gertrud Venzin/Soliva de Baselgia, niaza. Maria Venzin/Soliva de s. Roc. Dunna Carmelia Beeli/Giger de Curaglia, naschida a Perdatsch. Lu il senior de nossa Val, Beeli Antimus, 94 onns vegls, morts avon quater onns, parentau cun la dunna de Vigeli, ina Beeli.

E finalmein la paucadad dil sribent, che ha empriu d'enconuscher il schani pér danvonz. Vigeli Pally fuva padrin de mia cara mumma defuncta. El secarteva, sco um savieivel, ual en quei grad de parentella, ded era haver in plaid el capetel appartenent il sector d'educaziun, quei che mava tier al feagl

sur la pomologia, vegneva numnaus: Bab dils aviuls. Era compilau lavurs sur della pedagogia. Oriunds de Dieni, frar de P. Baseli Berther.

²² *Crucifix* sin la troma carnè. Il crucifix ei tagliaus ord in soli rom, crusch e corpus, rom adattau de schiember. Vigeli ha aunc fatg 3 crucifix pli pigns. Mo in de quels aunc existents.

²³ *Dr. A. Hirzel* dat quei attest en: *Der Spaziergang von Linthal nach Hinterrhein*, Lenzburg 1872. Quella mesa pagina compara 1880 era en 'Wiedergeboren', p. 14. Cheu ein reals contacts, e la damonda digl autur de 'Wiedergeboren' pli maneivla. Pér suenter haver compilau la suramenzionada scartira, intervegn Hirzel della disgrazia de Vigeli Pally, remarcond quei en fuorma d'aggiunta, alla fin de sia lavur.

²⁴ *Gian Marchet Colani*, il retg dil Bernina, vegn paregliaus cun *Vigeli Pally* gia da W. Derichsweiler. Colani fuva buca mo catschadur, mo-bein in fin fravi de buis etc. Omisdus eran exclusivs el vertir auters en lur reviers, en lur domenas. Mira *Giacumin Steinrisser*, Schlarigna, en: *Radioscola I*, 1, 1956, p. 25—32, ed emissiun. — *Gian Caduff*: *Gian Marchet Colani — der «König der Bernina»*, Bündner Jahrbuch 1960.

²⁵ *Scheni, schani*: era il plaid *schani* vegn interpretaus dagl autur el senn

della figliola. Capitau fuva ina trapla! Vigeli dat la cunzina d'applicar per tal falliment sco mied approbau curabel: «Far diever della pedagogia della torta badugn». Aschia impregneschan ins al «corpus delicti» cuzzontas memorias per veta duronta.

Vigeli Pally ei naschius ils 4 de mars 1820 en la val Tujetsch ed obteniu il num dil patrun-baselgia de Sedrun e leutier aunc Ludivic. Ses geniturs seclamaven: Gion Ludivic Pally e Maria Margreta Pèder. Il liug de lur dimora ei buca indicaus el cudisch de battens. Da lezzas uras fuvan Pallys sesents mo a Camischolas — forsa ch'els derivan neu da Medel (communicau dal plevon dil liug).

Da sia giuventetgna ei mo ton enconuschent ch'el ha da buob stuiu far sac e pac, sco tons auters de sia posa e serender giu'l «Schuob», sort della figlialonza de tontas numerusas famiglias purilas. Giu la Baviera ha el giu caschun de frequentar duront gl'unviern enzatgei scola, che siu patrun ha giu lubiu, e ch'ei stau siu grond avantatg. Pli s'avanzaus en vegliadetgna ha el empriu il mistregn de scrivari da rudien.

Siu temperament era buca quel de setener si permanentamein soli en in liug, mobein plitost dapertut e negliu. Nua che la senda de sia veta ha tut empalau el, ina veta semiglionta a quella d'in vagabund, ei buca precisamein enconuschent. Ton ei cert, staus carschius e maiorens, eis el s'embarcaus per la Spagna a Barcelona.

Grazia a sia statura robusta, ha el spert anflau in engaschament e quei sco polizist e schendarm. Sco tal ha el prestau enqual opra, sco el sez risdava. Empau verdad, empau fama ed

de: 'extraordinariamein capavel'. Ina partida auters plaids stattan en connex cun ingenium.

²⁶ *Plaun dell'aua*, liug damaneivel de sia disgrazia digl onn 1877, e buca al pei dil Caschleglia. *Nas de Pez Vigeli* vegn numnaus in cugn, il *Grep Blau* de Caschatscha, denter Val Mesauna e Plaun dell'Aua. La *Val dil Sfrac*, il dargun sut il stavel dell'Alp Soliva, che meina giuadora temps de ruhas in material de greppa marscha. Ursus de Medéll lai derivar il num *Val dil Sfrac* de quei fatg.

²⁷ *Recuors Vigeli*. El leva far reparter ils tscheins, las entradas dils beins communal, pia d'uauls e pastiras, sin fiugs e sin olmas, igl emprem sin fiugs, demai ch'era mo ina persuna cun casa, stueva vegnir quintada per fiug. Tenor sia idea udeva tut a tuts, ed era quels senza biestga vevan de guder.

ins savess dir sco'l tudestg, empau «Dichtung und Wahrheit».

Quella clamada, per la quala el fuss bein staus carschius, sco semuossa pli tard, ha buca cuntentau el, il feagl dellas muntognas. Returnaus en la patria sededichescha Vigeli cun predilecziun al misteri de cavacristallas, sedend neu sco catschadur de camutschs, mistregns che plaian ad el ordvart meglier che stuschar la splauna. Ils scazis interns della tiara duevan purtar ad el la rihezia anetga. Dieus po pertgiri de quella ventira!

Catschadurs e cavacristallas ein empau dapertut de casa ed era leu nua ch'ei setracta de far catscha sin pli noblas selvaschinas de duas combas. Aschia ha Vigeli Pally fatg amicezia cun la giuvna Maria Ursula Beeli, ina feglia dil vegl hospitalier de sogn Gai (Sogn Gagl), Bistgaun Beeli de sogn Roc/Pardi e spusau ella igl onn 1844.

La dimora fuvava quella gada daventada stabla enta Medel. Mond la nova Constituziun svizzerà de 1848 igl onn 1850 e la Constituziun cantunala dils 1854 en vigur, ei Vigeli Pally, che fuvava tochen da cheu mo «Undersäss», vegnius incorporaus sco ver e real burgheis medelin. Vigeli damonda gia igl onn 1845 la vischca per la concessiun d'in sulom ellas *Islas*, pign tschancun dalla Punt romana, viers miezdi e sera. Il sulom era sin pastira comunabla, al passadi della veglia via sur la culminaziun de *Vergera*. Stupent liug solitari per interpresas de tuttas uisas ed excuors secrets.

Pertgei baghegia Vigeli ina casa solitaria giu las *Islas*? El il speculant. El decuors dils anno 1836 tochen 1860 ein stadas annalas d'impurtonza per l'economia de vischnaunca, sco per la historia locala. Il recav ord ils concedi tagls de parcelas digl Uaul Cavorgia, sco de quel della Saissa²⁸ e la repartiziun d'intons de quels daners direct als privats ch'eran burgheis medelins.

1837, ils 8 de schaner concluda la lud. vischca la vendita d'in tagl de lenna egl Uaul Cavorgia sur via tochen en Val de Crusch alla societad u Consorziun *Delalogé*²⁹. A quella societad appartenevan signurs de Cuera, las suandontas fatschentas: *Masner - Braun - Bavier*, ils fundaturs «der alten Standeskasse». Lu per-

²⁸ Uaul della Saissa, al pei dil Muraun.

²⁹ Consorziun *Delalogé* (Internationale Baugenossenschaft). Biars signurs, buca mo de Cura, eran cumpigliai. Litinent Candrian, marcadont de lenna, cumprava si ellas vals lenna e vendeva. El scheva menar ella giu el Lag de Constanz, flessegiar, e da leu a Dorabira (Dornbirn) per

sonalitats ord Frontscha ed il renomau commerciant de lenna de Milaun *Negrini*. *Negrini*³⁰ ha a quella fatschenta, per ch'ella daventi, regalau alla cumpignia de mats l'emprema bandiera de far parada, numnau «il Fänghli bi». Il secund Fänghli, numnaus il pign, ei posteriuramein vegnius acquistaus sin medema moda dal *Litinent Candrian* de Panaduz, medemamein marca-dont de lenna.

Il plan ni la calculaziun de *Negrini* fuva de spedir l'entira condotta, ragiada³¹ en fuorma de quaders ni aissas sul *Lucmagn*. Il tagl ei per onns vegnius refretgs e mintga retardada ni suspensiun purtava en alla vischnaunca la summa de 600 Rensch annual, en consideraziun ch'igl uaul prendeva tier, las plontas vegnevan pli grossas e la grossezia al diameter, ault d'in um, fixada sin soli mo 16 cm. Tuttas plontas sut quella mesira havevan de restar intactas egl uaul sin peis. Questas mesiras eran prevedidas el contract, per ch'igl uaul vegni buca extirpaus.

Ei muncava ina adattada resgia sper via vedra, che havess pudiu ademplir quella lavur. Las *Islas* fuva in oreifer plaz per rasenar la blocca che dueva vegnir transmenada sur *Stagias* neu. *Vigeli Pally*, enconuschend il plan de *Negrini*, contractescha cun quel ed el vegn stimulaus ded ereger ina resgia sin la pastira dellas *Islas*. Il transport della condotta orasi dagl Uaul Cavorgia era calculaus de surschar als purs duront igl unviern, ch'els havessien in gudogn cun atgnas menadiras de bovs e mugias. Da *Stagias* dueva la blocca vegnir empalada dalla Val de *Mutschnengia* oragiu, per part sin irals al liug destinau³². *Vigeli* capeva de combinar. *Denton* ha ei dau incaps.

construir casas. Cumpigliai fuvan era dus frars *Risch*, *Giachen e Martin*. Els eran mulissiers de Puntstatalter *Giuli Seeli* de Vuorz. Era *Litinent Candrian* fuva associaus cun quels. Veva mieds finansials, erigiu il risti giu'l *Farsch* a *Rehanau*. El fuva era s'engaschus culs mistrals *Willi* e *Baschnonga*, possessurs della 'Glashütte' a *Domat*.

³⁰ *Negrini* cumprava era lenna sisum il Tessin. Demai che la lenna custava sur il *Lucmagn* bia de pli, lev'el empruar de schar resgiar ella enta *Medel*, lu transportar sin sliusas e transportar tochen giu el Lago Maggiore e da leu flessegiar tochen el liug destinau.

³¹ *Ragiada*, fuorma per *rigiada*, *ragada*, lenna derschida entras vent e lavinas etc.

³² Sin *irals*. *Ferton* che ina part veva ded ir dalla Val *Mutschnengia* giuado, mava *tshella* sin irals giu el Rein de *Tujetsch*. Igl iral per transportar lenna era fatgs de lenna rodonda che devan funs, cassas, punts,

Essend la Firma «*Delalogé*» buca dil tut ferma sin las costas finansialas, eis ella egl interval d'in decenni vegnida liquidada. Ils capo-aziunaris eran de Cuera. Lezs han fatg midar meini il *Negrini* de vuler transportar las aissas e quaders sul Lucmagn.

L'entira condotta stada luvrada si, ei sin quei vegnida empalada sin fistatgs dalla spunda dretga della Val Tujetsch giadora tochen tier il Rein a Valzeina. Da leu flussegiada dalla Cadi, Foppa, Surselva, Rechanau, Cuera, Sargans, Sontga Margretta, Lindau, Lag de Constanza.

Ussa fuva Vigeli, cun tut speculem de resgia, arrivaus per l'emprema gada sil schetg. Disfavoreivlamein pudess ins dir: Persequitaus dal destin dil nunsuccess.

Il casament niev cumpigliava el plaun in vast plaz per ina resgia messa en moviment tras la roda d'aua. La roda d'aua menava el medem temps era il mulin. Talas combinaziuns saveva Vigeli construir senza sefutar d'agid jester. Plat-resgia e molas mulin stuevan neutier dagl exteriur.

Il sulom fuss staus favoreivels ed ils regress medemamein. Mo la *capacitad*, la forza d'aua, deva de lignar e quei buca pauc ad in um inschignus sco'l Vigeli. Igl ual de Mutschnengia vegn soli en domonda. Tschentaners neu haveva quel fatg il survetsch al mulin en la Val, situaus en «Plaun de cauras», il qual ei vegnius destruius entras la ruha digl onn 1834. Quei dutgatsch cun aua bravamein criua e sbuglionta, tschaffa Vigeli ualti giudem siu vau ed empeila el cun agid de canals-lenn viadenagiu sin la roda d'aua. Ei drova in pulit diember de talas, essend la distanza empau liunga. Igl unviern deva l'aua empau da schuffa al Vigeli. In bi glatscher d'unviern! —

Igl indrez de resgia e mulin ei complets. Las molas crap dil mulin veder si «Plaun de cauras», essend demolaus e buca pli reparaus, vegnan l'otra gada survidas pil niev baghetg giu las Islas. La resgia sper via ha buna lavur, ultra della sborgna cul consorzi *Delalogé*.

Demai ch'ils tagls de lenna egl uaul Cavorgia mavan buca successiv vinavon e bia lenna gia derschida che saveva ir en

rempars e traversas, savens km alla liunga. Per detagls mira: Alfons Maissen, *Das künstliche Holzgeleit in Graubünden*, Basel 1959. — Plinavon: *Radioscola*, annada VIII, 1963, p. 13—24, cun 25 fotografias documentaras, skizzas etc.

mal, conceda la vischnaunca als burgheis de far diever de tala gratuitamein.

De quei benefeci ha era miu tat fatg diever per construir ina casa dubla de treis stivas a pèr si en il vitg de Platta/Baselgia. La casa porta l'annada 1850. Tuts quaders de preit e tuttas aissas per ils plantschius ha Vigeli Pally resgiau cun la resgia nova o las Islas.

Sco sura relatau ha Vigeli spusau la giuvna Maria Ursula Beeli de s. Roc igl onn 1844. La lètg ei stada benedida de duas feglias. La veglia de quellas ei naschida ils 24 d'uost 1845, numnada *Felizia*. Ella ei maridada ils 30 d'avrel 1867 cun Giger Gion Antoni de Mutschnengia, feagl de Stalter *Francestg*, e deplorablein morta gia igl onn 1868. Lur feagl han ins numnau sco il tat, Vigeli. Il biadi ha buca contonschiu ina aulta vegliadetgna. Carschius si sco stupent mat plein vivacitad e sgnoccas, senza tema sco'l tat, eis el enten far fein a pastg en Val Cristallina sedisgraziaus mortalmein. Derichsweiler menzionescha quei schabetg. In buca numnau scribent ha en ina scartira comparida en N. A. P. X. (vide Jahrbuch Schweiz. Alpenclub, 46. Jahrgang, pagina 113): «Der Krüppel *Vigeli Giger* stellte in einer Bretterbude an der Medelserschlucht dieses Relief aus, verkaufte seine Kristalle und die Broschüre: Wiedergeboren»³³.

La secunda feglia ei naschida ils 20 de matg 1847 e battegiada sils nums: Margretta, Catrina, Filomena. S'avanzada en ina certa vegliadetgna, daventa ella schirada, e morta cun 56 onns igl onn 1903, in onn suenter il bab Vigeli.

La dunna de Vigeli Pally, Mariuschla, naschida 1823, treis onns pli giuvna ch'el, ei morta 1881, ils 15 de schaner. Vigeli ei dapi lu, sco vieu ed invalid, aunc vivius ensemen cun la feglia Filomena, da lezzas uras gia schirada, varga dus decennis e morts ils 17 de december 1902.

³³ N. A. P. X deigi, tenor W. Derichsweiler (p. 113: «Der Krüppel *Vigeli Giger*...») cuntener zanza quei passus cul scumbegl *Giger* enstagl *Pally*. En X de N. A. P. ei negliu d'anflar il passus: «Der Krüppel *Vigeli Giger*...», sco quei che Derichsweiler pretendia. Vigeli Giger era il *biadi* de Vigeli Pally, feagl de sia feglia Felizia, maridada ils 30 d'avrel 1867 cun Gion Antoni Giger de Mutschnengia. Vigeli Giger ei da giuven sedisgraziaus de far fein de pastg sin terren plattius ella Val Cristallina. El era gagliards sco siu tat. — Quella sbagliada fuss buca la suletta che scribents vessen commess en connex culla persuna de Vigeli Pally.

Sur la sera della veta dil Vigeli ha Derichsweiler rapportau en sia Biografia. Decuors d'ina veta humana sco la Divina Provedientscha lai tier. Mintgin sia crusch! ³⁴

3. Vigeli banduna las Islas e secollochescha o la Fuola ni giu la Fallandra (Fallunder)

Igl onn 1868, ual avon in tschentaner, ei stau per Vigeli, sco aunc per auters vischins de Medel, in onn catastrofal. Las auas grondas han dau midadas en las Islas ed era o la Fuola. Il dargun della Val Mutschnengia e las continuadas draccas han caschunau sbuaus vid la costa seniastra dell'*Acla de Calcogn*, ruinau la tschaffada dell'aua e mess las canals pil Rein ora. Ina restauraziun vegn buca en damonda.

La dumengia dils 27 de settember 1868 ei il mulin dils *Pèders* oragiu *Dacla-sut*, suenter miezdi vi, vegnius scuaus naven dal flum della Val de Plattas. Il muliner era suenter gentar vi se-rendius dal vitg oragiu mulin per haver empau égl aviert tgei l'aua traffichi cun canals e roda d'aua, semetta denton en treglia per far in sien de suenter miezdi. Allarmaus dals vischins che miravan tier dal vitg anora tgei che las auas caschunassien, han els cun grir e schular destadau il dormulent. Lez ha en prescha, cun fugir ord il casament, pudiu salvar la veta. Il sulet mulin en la vischinonza dil vitg daventa ina ruina.

Vigeli survesa la situaziun pigl avegnir ed ei prest sedecidius tier ina nova sligiazion. En damonda vegn soli: saver acquistar la solitaria casa cun fallun giu *la Fuola ni Fallandra* (Fallunder) ³⁵. Cu Vigeli ha cumprau quels regress e da tgi, stat perscret negliu. Sia niaza, dunna Maria Venzin-Soliva, ha frequentau dus unviarns da leuensi la scola a Curaglia, dal temps ch'il tat *Ludivic Soliva*, quinau de Vigeli, fuva hospitalier si *sogn Giai*.

Il mulin dellas Islas, staus decennis, sche buca tschentaners en la Val, haveva molas isadas ora ed era il Vigeli saveva buca

³⁴ W. Derichsweiler ha segiramein buca enconuschiu igl original romontsch, mobein 'Wiedergeboren'. El ha denton anflau biars che han saviu relatar sur de quei um ch'el veva serrau en siu cor.

³⁵ Per Fuola, Fallandra, Fallunder mira remarca 18. Structuras interesantas el contuorn ein: L'acla de calcogn che tonscha tochen giudem las Islas, il Sbarbugl de Fadretsch etc. Fadretsch secloma l'acla.

pli stgalinar ellas de valer. Ellas havessen en cuort stuiu vegnir remplazzadas entras duas novas. Buna caschun de cumprar se-purscheva vi *Luorscha*.

Ils dus cantuns vischinonts, Grischun e Tessin, han entuorn ils onns siatonta dil secul vargau, entschiet dad omisduas varts cun la construcziun dil niev stradun sul pass Lucmagn. Dalla vart dil sid ensi s'avonzan las lavurs pli spert che dalla vart dil nord. Igl unviern suandont, de buna slusida, vegnan las molas cumpradas vi *Luorscha*, transportadas tochen si *Caschatscha*, la primavera sissu menadas sin curtauns tochen a s. *Giai*. Destinadas fuvan ellas per las *Islas*, mo vegnidas montadas giu la *Fuola* ³⁶.

Il stradun, meglier detg il trassé, era onns avon vegnius staggiaus e pichetaus ora da *Mustér* a *Curaglia* e sur il cuolm. La lingia traversava pign *tschancun* sur la casa della *Fallandra* vi, vischina dell'*Acla* de *Scanghlés-sut*, cuorta e cumadeivla comunicaziun cul niev stradun per *mulin* e *fallun*. Il culp fuva *aschilunsch urdius oreifer* per *contonscher silsunter* ina *frastga* verda. Per auters *fatgs* ed *intents* era la *Fuola*, in *liug isolau*, *medemamein* in *avantagius lagugn*.

Vigeli engrondescha il *baghetg* existent *viers mesanotg*. La construcziun de *lenn* dil *mulin* en las *Islas* vegn *disfatga* e *translocada* o la *Fuola*. *Leu* messa *ensem* cun las molas neu dal *Tessin*. *Frina aschi biala sco* quei *mulin* produceva, eran *negins* auters *mulins* existents el *cass* de *mular*. La *combinaziun* de *mulin* e *fallun* el *medem*, en *survetsch* *projectaus* dal *Vigeli*, vegneva messa en *funziun* d'ina *solia roda* d'aua.

La *capacitad* (forza d'aua pren el ord il *Rein* della *Val Plattas* producida dal *glatscher* de *Medel*), che *furneva* da tut *temps* aua en *abundanza*, senza ina *summa* de *canals* sco en las *Islas*. Il *dretg* de far *diever* de quell'aua tras ils *funs* era *acquistaus* conform la *cumpra* dil *casetg* e *fallun*, *demai* ch'il *fallun* *sesurveva* de quell'aua *vidavon*.

La *resgia* en las *Islas* sto vegnir *dada* si ed il *baghetg* *survescha* pli mo per *lurvatori* de *scrinari*. La *comunicaziun* della *Fuola* allas *Islas*, essend che *quels* dus *edifecis* *stavan* *buca* sin la *medema* *riva* dil *Rein*, vegn *facilitada* tras in *piogn* sur quel

³⁶ Transportadas vegnevan ellas cun cavals, temps de neiv. Sunter il diever giu la *Fuola*, ein ellas *arrivadas* sin curtauns a *Curaglia*.

tier la senda che meina da Gulas a Mireia tochen tier la Punt Urlengia en la via vedra e da leu tier la resgia. Igl indrez en las Islas va en decadenza e la construcziun de lenn suenter decennis vegnida utilisada per far ina alzada nova sur il baghetg dell'existentia resgia ded oz, situada a Curaglia, erigida els onns che la via nova ei vegnida baghegiada e stada finida.

Igl emprem baghetg dil Vigeli Pally, tetg e possess, era liquidaus. Co va ei giu la Fuola? — L'interpresa nova para ded era buca haver cuntentau ditg il patrun. Il graun ch'el mulava e la frina retscharta vegneva ludada. Frina sco'l Vigeli negin che sa mular. Cul laud persul saveva era el buca mantener sia famiglia. Vigeli saveva bein projectar mo buca finanzia las ovras.

La fatschenta giu la Fuola obtegn in auter possessur. Ella va vi els mauns dils frars Gregori Capeder e Sep Maria, il qual fuva de professiun medemamein scrinari, sco Vigeli. Il datum de quei contract ei buca cudischaus.

Ussa haveva Vigeli dismiss tut possess e regress en schischom. El ei necessitius d'encurir tetg jester. Grazia alla buontad d'in siu parents da vart de sia dunna Mariuschla Beeli, obtegn el in suttetg e quella ga schizun el vitg *Curaglia*. El daventa aschizun proxim vischin e cussadent dil caplon Sur Paulin *Gualino*, oriunds neu dal Piemont, stuend bandunar la patria muort disturbis ecclesiastics e revoluziuns (Combat pil stat papal) ³⁷.

Esser sesents en in liug central ei per far ir ina fatschenta de grond avantatg. De quei ha era Vigeli saviu seprofitar, buca della splauna, — stuschar lezza era fadigius e rendeva pauchet. La favur della fortuna seporscha danovamein.

Igl onn 1874/75 vegn il revier dellas muntognas medelinas «Medelsergebirge» proponius e proclamaus per territori d'excursiuns annualas dal club alpin svizzer. Quella ga ni mai pli fuva la caschun de rischlar daners cul risti. Il campiun dil Pez

³⁷ Sur Paulin Gualina ha pastorau ella caplania de Curaglia 27 onns, da 1860—1887. Vigeli Pally attesta en in liug de sia scartira romontscha che Sur Gualino seigi restaus amitg e gideivels era suenter la disgrazia. Igl ei secapescha buc iu senz'auter de s'installar, sco jester e nunenconuschent fugitiv. Cun quei che la caplania era vacanta, han ins giu recumandau Gualino agl uestg Rampa, che ha lu giu consentiu ils giavischs d'omisduas parts.

Medel era daventaus lunsch entuorn enconuschents sco capavel guid de muntogna el Grischun. Cons turists Vigeli ha en quels onns menau per las pitgognas medelinas entuorn ei buca nudau. Contas scopertas de fuorns novs de cristallas ch'el ha discuvretg, tgei diember de cristallas e crappa preziosa aunc nunenconuschenta ch'el ha sco emprem mess sin la fiera de mineralias, per prezis schi moderai, ei oz buca d'eruir pli. Tenor hodierna valeta per mellis biars.

Mo la roda della ventira ei buca seviulta de grond cuoz viers sia persuna. Sededicond sco professionist ella specialitad de cavacristallas, in de ses mistregns preferi, ha il disceletg suatiu el duront la stad digl onn 1877, ils 18 d'uost sil nas greppus della Val dil Sfrac, denter Val Mesauna e Plaun dell'Aua, sco igl ei vegniu rapportau en la skizza de Derichsweiler. Il zenit della carriera de sia veta era surmontaus. Sco guid, cavacristallas e catschadur de camutschs fuva ei finiu per el.

Mo ussa semuossa nova pusseivladad de sedistinguer per el, il «*Meister Cannallas*», la creaziun de sia ovra monumentala, il Relief dil Pez Caschleglia.

Tgi ha curau la ruttadira de sia comba giu en la canviala? Deva ei da lezzas uras versai miedis en sia vischinonza? Vigeli dubeta! A Mustér practicavan da lezzas uras dus miedis, Landrichter dr. med. Augustin Condrau e dr. med. Gion Batt. Berther³⁸. Schebein Vigeli ha consultau in ni l'auter de quels, ei ualti problematic. Sco el indichescha en in liug, duess quei esser daventau, mo per donn e resca de sia comba. En in mument empau alteraus duess el haver exprimiu: «A tals futschers fuss ei de scumandar de tschentar ora certificats de miedi, che stendan ad in pazient membra sauna ord siu esser.» De supponer ei, che Vigeli Pally ha curau e mess a liug la comba sez cun assistenza de Eleonora *Simonett*, ina nativa de Vienna, setratga suenter la mort de siu consort, in medelin, nativs a Platta/Baselgia.

³⁸ *Augustin Condrau e Gion Battista Berther*. Omisdus enconuschents miedis. Vigeli Pally era adina sespruau, e tschiens gadas cun success, ded evitar prighels. Sia devisa era: buca vegnir a mauns! Mo la finala, cun 57 onns, ha l'ura dau per el. Siu character independent e de negin sefutrem, ha probabel tralascchau amognas pli intensivass dils miedis.

En sia giuventetgna era *Eleonora*³⁹ stada survienta de miedis e tgirunza de pazients. In Simonett, oriunds de Casura ei emigraus en l'Austria ed anflau paun e fadigia a Vienna. Da cheu lur enconuschientscha. El èi staus in antenat della schlatteina Simonett, dalla quala la renomada famiglia dils medischiners dr. med. Benedetg, feagl Hans Simonett, miedi districtual a Frick/Aargau, cun la suitea de dus feagls, medemamein dr. medicus.

En quei connex ei la damonda buca malplazzada, sche buca l'onda Eleonora ha impulsau avon in tschentaner il tat Benedetg de sedecider per la medeschina, ei tgunsch pusseivel, enstagl della teologia. Eleonora Simonett fuva da lezzas uras en la vischnaunca de Medel ina secunda Balletta de Dardin⁴⁰.

Il pazient sez e l'assistenta han mess a liug la ruttadira, denton buca ughegiu ded allontanar las scalgias dell'ossa rutta sco semuossa pli tard. Ina ligiadura en gep deva ei da lezzas uras aunc buc. Las jarvas medicinalas che Eleonora cultivava, vegnan tschentadas sin la plaga e quater gliestas, lüvradas ora da Vigeli sez en letg, stuevan tener a mistregn la bugliadira suenter che la comba era enfaschada. Nunpatertgond han omis-dus giu tralasciau de tener stendiu la comba cun ina peisa sul letg ora. Consequentamein ei quella vegnida pli cuorta e Vigeli ei sin quei staus invalids ed ius zops.

Iu eis ei dus onns avon che sia comba ei stada mo empau en uorden. En la brochura: «Renaschientscha» relata Vigeli il sequent: «Revegnend jeu, e la comba bletscha el dutg, ei la febra carschida. La conseguenza ei stada che jeu sundel vegnius serraus dell'aua. Urin fuva dal di della disgrazia quasi l'entira jamna ora passau buca daguot. Ina femna neu dal Tessin, de LARGERA⁴¹ ha saviu gidar mei cun in te de jarvas, schiglioc fuss ei stau mia mort. La comba ch'era sebuglida, ha il miedi

³⁹ *Eleonora Simonett*. Ella era nativa de Vienna. Stada biars onns survienta d'in miedi Simonett en quei marcau, oriunds de Medel. Suenter sia mort, ei Eleonora vegnida a Platta e practicau de medichessa, de tgirunza.

⁴⁰ La *Balletta* de Dardin era lunsch entuorn enconuschenta per siu agid a malsauns, per sias medisquinas naturalas ch'ella duvrava per medegar ils malsauns. Ella steva giu Casutt ella casa veglia dils Ballets. Sia practica vev'ella gudiu en Frontscha.

⁴¹ *Largerà*, in vitg ella Val Bregin.

niev, dr. med. Augustin Condrau, clamaus en casa, buca saviu gidar pli, num far ina nova ruttadira. Gliez ha el buca vuliu, denton las scalgias ha el schau prender ora e las dolurs sin quei svanidas.»

Vigeli, sche bi reconvalescent, fuva buca quel che steva a cauma. Serestabilius empau construescha el duas crutschas, fatgas ord in coller empau perfetg. El gries vegn quel resgiaus empermiez, tochen mesa lunghezia. Ei fuva quasi fuorma d'in tgamun d'ina scarsola. Ils dus bratschs sparsegiai e sisum fatgs dretg en in toc badugn cun gaulta sco in giuv. Pli a bass dus darschuns atraviars che sustegnan ils bratschs e surveschan el medem mument per mantener dil pugn. Cun quel savevan ins drizzar la gaulta sut bratsch en e la peisa dil tgierp era repartida sin ina comba e la bratscha.

Il scribent ha aunc viu las crutschas primitivas, mo bein luvradas ora, in test per sias enconuschientschas practicas. Tgei valeta havessen quellas oz, sco antiquitad, fatgas dal pazient sez. Cons survetschs han ellas silsunter bein prestau ad auters che ha tuccau la medema sort. Quei fuvan ils requisits en la val tier ruttadiras de combas.

Inhabels dacheudenvi per pli grondas prestaziuns en fatgs de catscha, ha la pissiun de catschadur cumpignau el tochen en fossa.

Sco um strupi ha el silsunter aunc dau a beinenqual selvaschina la mort tral fisi, seigi lu stau de quels de corns, ni de staup, temps lubiu e nunlubiu⁴². En loghens nua ch'el pudeva serabitschar, deva ei segir preda. Confidai amitgs purtavan lu beinbugen las selvaschinas a casia.

Ils fuorns de cristallas ch'el haveva discuvretg ed aunc buca completamein explotau, ha el surschau a ses confidents. In pèr utensils nauschs, per enzenna ch'il fuorn seigi buca daus si, ni lavaus, schava el anavos en tuts. Nua ch'ei secattava tals effects avon maun, haveva negin d'encurir enzatgei⁴³. Cunterfar deva

⁴² *Selvaschinas de staup e de corns*. Ins savess sedumandar pertgei che las tscharvas vegnan buca numnadas? Ellas eran aunc buc de casa en quella val. Igl ei forsa pèr dils 1900 ch'ins ha cattau sigl intsches medelin tscharvas. Ins veva bein gia avon fastisau donns de talas, mo ins saveva buc tgi che fetschi els.

⁴³ Ei setracta d'ina veglia cunvegnientscha nunscretta, observada perfin denter cavacrappas de differentes cantuns. Pareglia: *P. Flurin Maissen*,

mediaziun e vid lezza procedura seteneva Vigeli ferm, sco vegn pli tard a semussar. Cons tscheners crappa han ils de Summedel (Acla e Fuorns), che stevan bein en mongia cul cavacristallas, excavau ord il Fuorn grond sil Pez Vallatscha, che Vigeli haveva discuvretg, mo buca capiu de saver utilizar il cuntegn en maniera finanziaria, essend che sias enconuschientschas en la sparta «mineralogia» eran inferiuras e buca sigl ault della fiera. Ils de Summedel duvravan per verset: Vigeli ha cletg detgavunda de discuvrierer fuorns, mo de far render il cuntegn buca raschienni.» Ei ha muncau la scola leutier.

Sias habilitads sco guid, cavacristallas e catschadur ein ussa andantamein menzionadas. Deplorablamein cumpeglian ellas in pign circhel, che havessen denton saviu esser stadas survetscheivlas al concarstgaun. Tochen uss steva cheu en egl soli interess persunal, empau egoissem. Conform tal agir havess el mai meritau il tetel attributiv: *Meister Cannallas*.

La titulaziun ha empau suer tudestg: «Vigeli kann alles». Lein analizar in stel in *verdict popular* sur Vigeli Pally. El ha cul temps decisivamein mess a disposiziun sias capientschas pil beinstar dil vischin. Sia clamada primara fuvan buc las sura allegadas, gliez fuva il mistregn de scrinari, de meister, sco nus Romontschs s'exprimin per tal che lavura vid fabricats de lenna de construcziun de baghetgs, mobillas, carpiens ed aschia vina von. Quei mistregn haveva el empriu da rudien giul «Schuob». El sez era habels de construir tuts effects necessaris sco splaunas de differents models e tips culs seduvronts taglioms ni nezzas leutier. Ina atgna traia, ina morsa u murdetscha⁴⁴, lu il baun de splauna per sesez, sco era per auters de sia clamada. Pér suenter esser daventaus in strupi ed invalid, ha el fatg diever de sia professiun primara sco suonda.

Mineralklüfte und Strahler der Surselva, Friburg 1955, plinavon *Ischi* 54, 1968, p. 28: «... mo cheu era uaffens, ed jeu hai nuota giu de luvrar pli bia.» Era p. 124: «Nua ch'ei vevan anflau in fuorn, laschavan ei dasperas uaffens e negin auter haveva il dretg de prender possess de quei fuorn.» (Gion Antoni Hitz: Per crappa massel jeu bugen.)

⁴⁴ *Traias* savev'el sez construir. El possedeva mo ina, denton de gronda capaciad. Traglias u tuorns dev'ei de pliras manieras. Ei vegn cheu a setractar d'ina cun roda e passera. La *morsa* u *murdetscha* era ina specia de strinschiera, cun pei, ch'ins saveva fermar ella siara dil baun de spanar per tener ella a mistregn.

Per part en letg e sil baun de reconvalescenza ha el scaffiu sia ovra monumentalala dil Relief dil Pez Caschleglia. Quella san ins soli mo admirar, buca descriver.

Ovras artisticas las qualas tradeschan siu talent de sculptur e turniclader, existan en vischnaunca mo pli entginas. Ina dantescha dils onns 1895/96. — Igl onn 1896, ils 5 de zercladur, ha rev. primiziant *Sur Pius Pally* celebrau sia messa nuviala ⁴⁵. Vigeli fuva proxim vischin della casa paterna dil primiziant, omisus della schlatteina *Pally*. In regal vuleva el far al primiziant. Mo sias finanzas tunschevan per in schamper. Probabel sia fantasia per in meglier. Vigeli sedecida. Cheu ston ins surstar tgei muntada ina messa nuviala valeva els egls d'in vegliourd strupiau. Vigeli construescha tenor agen sentiment las *insignas* dil sacerdozi, *figurativ*, en la sequenta maniera: Il' cudisch d'Evangelis sco fundament, provedius cun siat sigils della sontga scartira en simbol. Sur quel, ni sin quel, il calisch, simbol dell'unfrenda. Sur il calisch, traviars sidretg, la hostia cul monogram de Jesus, simbol dell'Eucharistia, substanziazion. Il di della messa primiziala ei quella ovra simbolica vegnida purtada ordavon al til festiv che ha cumpignau il primiziant alla parochiala. Silsuenter ein las insignas vegnidas deponidas en la nischa sur il portal-baselgia e giu onns ora leu siu post. Decennis suenter han ellas fatg plaz ad ina statuetta al patrun baselgia, sogn Martin. All'entschatta dil secund decenni de quest secul existevan aunc dus objects, cudisch e calisch, la hostia buca pli, en scaffa della laupia.

La lautga spaziusa oragiudem baselgia ei era ina construcziun elaborada da Vigeli cun sias curnischs, siu pusaladi tenius sidretg de fina lavur de colonnadas turnadas culla traia dil Vigeli ⁴⁶. L'entira concepziun della galleria stat en buna proporziun cun il stil dils altars barocs.

⁴⁵ *Sur Pius Pally*. Studegiau a Milaun el Collegi Carlo Borromeo, 1896 detg messa. Per quei Augsegner veva Vigeli Pally fatg quellas raritads ch'ei idas empaglia. De simbolisar quellas treis pussonzas vev'el applicau si'atgna fantasia. La hostia vid il calisch era fermada cun grond inschign.

⁴⁶ Turnar colonnas cun la traglia era buca lev mistregn, demai tocca de pulita dimensiun e peisa.

La porta-baselgia de Curaglia ei medemamein in'ovra dil Vigeli cun ses dus capitèls turnai en fuorma de fluranza ⁴⁷. Ovras spiridas, creadas dal maun inschignus dil Meister Cannallas ha Derichsweiler a sias uras saviu fotografar ed aschia mantener en regurdientscha alla generaziun futura ⁴⁸. Cheutier auda la veglia porta-carner, embellida cun in grondius calisch en la tabla sut. Lu il crucifix tagliaus ord in rom, crusch e corpus soli in toc, ch'engarnescha la troma traviers il carner ⁴⁹. Vigeli ha sculptrau aunc beinenqual auter crucifix. Dus de quels existe- van aunc avon paucs onns sils reliquiars dils dus altars laterals della baselgia de s. Clau. In auter della medema structatura sesanfla per in cletg en maun privat.

Vigeli Pally possedeve era in talent aparti musical. Quel ha stimulau el de construir ina violina. Model e fuorma exemplarica. La elecziun dil material ha cheu giu disdiu. Il schumber de resonanza era bein perfetgs, mo buca construius ord duas sorts de lenn. Ina part ord stgein e l'otra ord lenn dir. La violina ei restada metta ⁵⁰.

Sia habilitad semanifestescha buca mo en caussas excepzio- nales. Bein fuvan quellas siu prediletg. Tier quella sparta ude- van lu era specials tablegiai en aissas schiember cun svariontas curnischs e crenaziuns ⁵¹. Effects mo mediochers, ch'auters save- van far e construir prendeva el buca en lavur. El era artist en la construcziun de talers per teisser ⁵², aults e bass. Lu rodas de

⁴⁷ La porta baselgia de Curaglia vev'el ornau cun capitèls antics, che representavan plontas orientales. Igl autur ha aunc dessegn de quel- las ovras svanidas. — Las petgas dil pusaladi della lautga eran sil- meins 80 cm aultas cun in diameter de 10 cm; el dar fuorma dev'ei parts pli satelas, epi ventrols. Ils cuntials saveva el drizzar sco'l leva sil pusalau. — Las *fluranzas* vid la porta baselgia vev'el sez resgiau ora epi tschentau en.

⁴⁸ Mira las reproducziuns de Derichsweiler.

⁴⁹ Porta carnè cul calisch, fatga ella tabla digl esch. Il crucifix, sco gia remarcau pli baul, era staus fatgs ord in rom schiember, che schava turnicular sco 'l leva.

⁵⁰ Las fuormas eran gestas, mo la qualificaziun dil material corrispundeve buc allas pretensiuns acusticas e per dar resonanza. Pér ina gronda experienza directa, vess mussau ad el la via. Mo tgi empustava da gliez temps gegias?

⁵¹ *Curnischs* e *crenaziuns*. Ornaments de fries e tablas, curnischs che devan profunditad e lingia a si'ovra, ch'el fageva cun bien gust artistic.

⁵² Ils talers bass turnav'el, per ils auters eran las petgas resgiadas e splanadas.

filar de varionts models, tals sin pei de scabella, stond sidretg, ed autras bassas sin taler, cun carr che seschava scumiar ora per speuls de filar ni speuls liungs de teisser ⁵³.

Rodas d'iseglia vegnevan per el mo lu en domonda, sch'ei setractava de talas de *cavazzola* ⁵⁴, ch'ins saveva dir, quellas derivan dal Vigeli Pally.

Vigeli ei staus igl emprem en vischnaunca che ha construiu talers bass cun duas preits taler turnadas en fuorma de capitèls e curnischs. Ils sughels, las rodas de schiba, la cassa dil petgen, la rischarola endrizzata per teisser carpun e cadisch cun dus, treis e quater peis, combinava el senz'auter. Preit d'urdir, scav e plitguiras en variontas fuormas cun indrez de corda e struba, savend clauder ed arver ora las alas, fageva ad el neginas difficultads. Era pli semplas, mo de dus bratschs e quater clavellas sin in pei-lenn bein turnaus, fageva el beinduras sco recumpensa per in regal en fuorma de victualias ⁵⁵.

Spols d'urdir, de filar e tals de teisser vegnevan construi en pli grond diember. Ils de teisser vegnevan fatgs ord pupi, per impedir la ragaiza e caneras en la tschevla dil taler. Ordinaris ord lenn-suitger savevan ils auters fabricar ⁵⁶.

Ina specialitad fuvan las mobílias che Vigeli creava sco pufens-stiva, camodas, meisas rodundas mo d'in pei, cun toppa ni

⁵³ Vigeli Pally fageva rodas de filar bassas ed aultas, saveva far de quellas sillas qualas Nossadunna filava. Vegls dessegn muossan quellas fuormas. El combinava ch'ins saveva remplazzar il spiel de filar cun quel de far si speuls d'urdir.

⁵⁴ *Rodas de cavazzola*. De quellas dev'ei mo per iseglia. Quellas vevan dus bratschs adencrusch. Il murtè (mosel) era fermaus denter la cavazzola.

⁵⁵ *Ritscharolas*, *ratscharolas*, *rischarolas*. Quellas fageva Vigeli Pally era sez, era las duas rodas che stuevan vegnir turnadas. Cui vegneva tessiu cadisch vegnevan 4 letschs en vigur, e lu duvravi 4 pass. Sch'ins tessava mo carpun ni lenziel, mavi en mo dus. Cadisch ha corda da minga maun. Sch'ins tessava mo cun treis pass, dev'ei corda mo d'ina vart. Ei deva femnas che tessavan cun 3 pass per spargnar la launa. Batlinis e teigias, lenzeuls era, cun corda mo d'ina vart.

⁵⁶ Ils *spols d'urdir* ein in bionton pli gronds che quels de teisser; quels de filar puspei outra mesira. Sils spols d'urdir stueva si bia. Las femnas quintavan adina o con liunga la teila hagi de vegnir; ei dependeva dil quantum de bratscha ch'ella leva teisser.

greffa gaglina ⁵⁷. Meisas quadras cun cundrez de saver trer en ed ora tenor sco la famiglia carscheva. Suppias cun pusal plat turniclau ni concav rodund, ina fuorma entochen da cheu en nossa val buca encunaschenta. Il pusal era fermaus vid il plat-sutga cun treis gliestas plattas en fuorma dellas treis guotas de Cristus. Quei deva sustegn ad omisduas parts, séz e pusal ⁵⁸.

Specialist fuva Vigeli enten construir ils schinumnai sessels de cudetschas u de festa coller cun fuormas rodundas, dus artgs da mintga vart per star si cun ils cumbels, tut mo construcziun ord tocca rodonda ⁵⁹. Ina pial nuorsa impizzida sil plat-sutga e la tatta saveva cumadeivlamein far lien in sien, schond ruassar la roda per in amen. Buobanaglia udevan lu buca ual sin quei sessel. Scaffas e truccas per la lenscheria (resti de letg tessiu ord glin) construeva el en bellezza fuormas e decoreva las varts cun interessants entagls ⁶⁰.

Era il mistregn de vischler fuv'a Vigeli ina sparta buc nun-enconuschenta. Sadialas d'aua de larissh ⁶¹ che havevan maimort, sadialas de mulscher cun ventrel, brentas de latg cun tscherchels plats, panaglias liungas e rodundas, las schinumnadas broccas de lenn tschercladas plat e cun manetscha platta, per

⁵⁷ Talas mobillas duvravan buca mo marti e splauna, mobein uaffens d'intagliader ed il versau turnadur e turniclader. De grondas difficultads fuva il turnar ils peis gross enamiez la meisa rodonda. Giudem vid quella suletta petga-pei sesbargatavan treis greffas sco fatgas per ornamentals intagliai, extagliai.

⁵⁸ *Supias* dev'ei de tutta specia. Mo era cheu secapescha ch'el leva far sias atgnas fuormas, supias ch'auters savevan buca far senz'auter. Il pusalau saveva mo ver in'aissa platta per semplas sutgas sco ussa si misès. Plats concavs era in'otra specialitad, sils quals ins seseva pli cumadeivel. Enzatgei tut agen eran las sutgas de pusalau, il qual era fermaus giu enamiez il plat cun las treis gliestas plattas en fuorma dellas guotas de Christus. Quels pusalaus eran rodunds, concavs en fuorma de dies.

⁵⁹ Vigeli Pally fageva era canasters, sch'ei stuev'esser, mo gliez saveva mintga tappalori far. Mo quella tecnica fuva era per part applicabla per ils sessels de cudetschas. De quels sessels saveva buca mintgin far.

⁶⁰ Per tgi ch'ei tuccava sia beinvulientscha fagev'el scaffas e truccas tut aparti bialas. Resti e teilas formavan la rauba ella manutta della massera. La matta che veva bia resta en trucca era reha.

⁶¹ Pally saveva era far il vischler, ed el fageva vischala che teneva, — magari sadialas de larissh che smarschevan mai, biestga de purtar aua!

purtar suenter la tschavera en spisa rara enstagl las hontas e tolas de metal ded ozildi ⁶².

Beinduras pudevan ins bein far il patratg, Vigeli sei daven-taus infants. In Meister Cannallas, duess sedar giu cun construir termagls e giugs d'affons pigns, sco el prendeva peda per render in plascher al biadi, al Vigeli pign vi Mutschnengia. Umets de lenn, vaccas-lenn ed auters animals selvadis e du-miastis ⁶³.

Siu plascher vid melodia sefageva era valer en la construc-zion de sgaras pils buobs per l'jamna sontga, sgaras aultas cun rudeischen de star suren, lu talas de treis martials e mo duas schlondas. Secapescha la sgara de smenar, sco'l bandierel la coccarda, gie schizun las pintgas cun in schulè osum il mantener, ch'ins saveva lu era mo catschar en sac, construeva el sin specials giavischs ⁶⁴.

Per cuorturala imitava el e fabricava porta-cigaras per stumpas e brisagas, sco el haveva observau tier ils jasters, menai ton pils pézs e glatschers entuorn ⁶⁵. Testa tut aparti! —

Quei mo in pign excerpt de caussettas de sia fantasia sco scrinari.

Mussaments de siu spért ordvart creativ per amegliuraziuns dil cumin beinesser ei senz'auter stau sia iniziativa per la reali-

⁶² Tscherchels plats, manetschas plattas bein duladas e formadas era segn d'aristocrazia. Tscherchels rodunds ein buns per rauba de nuegl, buca per la brocca.

⁶³ Per ils affons veva Vigeli tschaffen de far enzatgei che fageva plascher. In mendus cun crutschas sto esser in psicolog per setrer bein, e sefugir dalla beffa dils pigns. Ch'el fageva quels divers tarmagls sco de far nuot ei de supponer. Denton peda vev'el per tgi che era buns e galants cun el.

⁶⁴ Quella lavur de sgaras de tuttas sorts, curdava en lavur vi encunter Pastgas. In temps avon vegneva puplau da tuttas varts. Era il mistergner ha sias sesiuns. Las sgaras eran in basegns per satisfacer ad in usit ferm da lezzas uras. Las bagatellas dils schulès era in surpli per ils giuvnals. L'invenziun dil Vigeli mava sur ils basegns digl usit ora. Il schulè de lenn onsum il rudeischen della sgara fagev'el per far in plascher als buobs.

⁶⁵ *Portacigarettas*. De quels ha el vendiu biars per 15 raps il toc. Tgei cagna per in pategl che stueva vegnir turnaus, pia mess ella traia, furaus e schubergiaus. Quels buchins fageva el, vesend quella moda tiels jasters. El mirava de saver far enzacons raps era cun caussas pintgas.

saziun d'in project pigl empren aquaduct e provediment d'aua dil vitg Curaglia. Vigeli ei staus quel che ha proponiu de rimnar las fontaunas or miez la Val Plattas sin la costa seniastra sulegliva a *Tegiatschas* e *Plaunbi* e menar lur auas en ina turera de plattas, varga in kilometer lunsch, giu el vitg Curaglia. Sia lingia elegida da lezzas uras ei aunc oz la medema per ils hidrants dil vitg ⁶⁶.

*

Enconuschientschas de Vigeli Pally enten zavrar il material bien e cuzzeivel dal meins duvreivel, era en ulteriuras branschas, che la construcziun de lenn, muossa la capientscha digl um cumin. Quei pil mistergner, che ha de luvrar cun crappa e maulta! Ord nuncapientscha, mo era ord cumadeivladad, ni per evitar gronds cuosts, construevan ins la plipart della miraglia dils baghetgs ord maulta d'arschella. Muschnas senza tegn e sustegn.

Remedura sto neu, cura ch'ins ha en la Val tonta qualificada crappa de caltschina. El ei en sia cumpleina forza virila sez se daus neu sco brischa-caltschina, in mistregn che mo paucs capevan endretg ⁶⁷. Contas caltgeras ch'el ha barschau sa negin, ed era buca cons *zanins vinars* ch'el ha consumau dasperas. Caschun de gudogn detgavunda. L'emprema emprova fa el sil Plaun dell'Aua, en pintga distanza dil liug de sia futura disgrazia. Plaun dell'Aua era a sias uras in mises, udend a gerau *Sep Librat Bundi*, decennis ora empalader dils fatgs della lud.

⁶⁶ Quei trenadi ded auas tschaffadas sin ina pastira che secloma *Tegiatscha* e *Prau bi*, vegneva menada en ina turera buca mo de gronda lunghezza, mobein era de pulita massivitat. Ina platta crap vegneva messa suten, duas dallas varts sidretg ed ina suren che cuvrevava. La turera vegneva cull'aua tochen giu el begl dil vitg. Vigeli veva planisau il conduct, surveglava ch'ei vegni fatg endretg, ed el era quel che stuppava las rusnas. — 1935, cun caschun de turas e spassegiadas, ha il compilatur de questas remarcas fastisau in ton de questa turera, che pareva d'esser restonzas remarcablas ord il temps miez.

⁶⁷ Vigeli Pally capeva buca mo d'applicar e luvrar ils materials en lenn. El empruava entras novas acziuns de rabbitschar neuadora il meglier crap per la megliera caltschina. Ei empurtava lu pauc, sch'era ina mendra qualitat vess giu fatg medem survetsch per cert diever. El fuva perfecziunist. Per barschar caltschina vegneva duvrau lenn stgein. El ranschava era il far las caltgeras. El veva siu miradur Bundi, complice dils 12 apostels, mo el dirigeva las lavurs. — El fuva era *brischacotgla*, buca mo *brischacaltschina*. Cotgla, secapescha ord lenn stgein, vegneva fatga per ils fravis.

vischnaunca medelina, bab dil futur mistral *Martin Bundi* e della consorta dil scribent. Arrivadas las lavurs de construcziun dil stradun *Lucmagn* tochen el vitg, seresolva genau Bundi de baghegiar in hotel sper via nova. Forsa stau in bien cussegl dil Vigeli?

Tiel complex dil mises auda in bionton uaul. Lenna haveva Bundi siu, senza gronds cuosts de transport. A primavesta po quei esser stau il motiv de construir leusi il fuorn. Ultra de quei sesanflava leu el dargun in mun de bellezza crap-caltschina, tuts mulai, derivonts da pli da luntsch e transportai dall'aua en quest mairighel. Vigeli sco cavacrappa haveva fastisau en tal intschess il mineral numnaus «*Kalkuranit*, ni *Uranglimmer*»⁶⁸ Quei crap barschous endretg dueva dar la megliera caltschina viva. La construcziun dil *Hotel Lucmagn* ha bisognau in tschec diember de caltgeras. Bovas, ruhas cun auas furibundas han satrau la crappa e stuschau tala dal dargun viers il Rein giu a val. Sut Soliva, nua ch'il dargun seschlargia descarga el siu buordi, e crappa-caltschina en grond diember vegn puspei veiseivel. Vigeli construescha l'otra gada in fuorn pli da maneivel dil vitg sin la riva dretga dil flum della Val Plattas, davos ustonzas naturalas, numnadas «*Sut la Tuva*». Leu damaneivel sesanflava avon decennis in mulin ed in fallun cun in bufatg iertet dentuorn, e pign tschancun naven in pulit clavau e nuegl de biestga. Favoreivel liug de barschar caltschina giu denter la gliעד. Las ruhas digl onn 1927 han denton scuau naven radicalmein restonzas de baghetgs e demolau l'austraga il fuorn dil Vigeli, ch'era vegnius reparaus per niev diever dil fravi *Sep Maria Beeli*. En quel ei aunc all'entschatta dil secund decenni ed alla fin dil tierz vegniu barschou la caltschina della casa de posta, sco era per la casa caplania nova. Intonta caltschina per l'erecziun della scola en siu fundament ei per la davosa gada vegnida barschada enta *Mulins*. Lezza gada han ins explotau radicalmein il material duvreivel ch'era daventaus scarts e negin che s'empatscha pli de caltschina viva che vegneva considerata, sco'l tudestg numna e s'exprima, per *Wetterkalk*.

Essend Vigeli daventaus in strupi, mond il bia cun ina crutscha sut bratsch en, ha el mussau quella habilitad ad auters.

⁶⁸ *Kalkuranit*. Quei crap dal qual ins anfla aunc oz fastitgs, vev'el anflau si Plaun dell'Aua.

Aschia igl empren al *Werth* vegl de Mustér, miradur e construir de pegas scalegl. Silsuenter al fravi *Beeli*, che haveva era empriu dal Vigeli de barschar la cotgla-lenn per la fueina dil fravi ⁶⁹. Werth e Beeli han barschau ensemen la caltschina per l'ingrondaziun della baselgia de sontga Clau 1902, igl onn che Vigeli ei morts.

Vigeli speculescha danovamein sco invalid cul mistregn de brischa-caltschina, e quella gada enasisum la Val Medel, spel niev stradun dil Lucmagn. Pli baul, ins sa buc tgi che haveva construü in fuorn dadens ils baghetgs dil mises de Perdatsch s. Gions. Per la crappa de caltschina mavien ins vi *La Frina*, sin territori tessines. Neu dalla *Frina* cun crap-caltschina sin via vedra fuva mo in pass. Cun tgei iseglia e da tgei temps ins fageva il transport, ei e resta in problem. La lenna per barschar seigi vegnida pinada en Cristallina, essend che sesanflava leu da lezzas uras in bionton uaul appartenent alla corporaziun privata dell'alp.

Quei fatg stimulescha Vigeli tier la sequenta interpresa. La via nova ual terminada levgiava per in tschallat il transport. Isegli saveva el far sez per tal intent, benas ed era carrs. Cavagl haveva siu parents e quinau, Ludovic Soliva, ni siu fegl, il Placi de Sontga Maria, hospitalier dil cuolm. Disdeva quei, haveva el aunc ina resursa tier ils ad el attaschai vischins ded *Acla*, possessurs dil mises de Perdatsch che eran survetscheivels al vegl dapi l'explotaziun dil fuorn grond sil Vallatscha.

Lur mugias ni era enqual rampun, che havevan la stendida primavera ora tratg crie e bena, pitevan lu zun nuot il temps ch'ins fuva a mises, de beinenqual di far sut la bena de stadal ni de pèr ina excursiun vi la *Frina* e neu. Enteifer in'ura savevan las mugias seperveser si andantamein culla jarva spessa e savurusa che carscheva leu, essend la pastgira zun tumpriva, havend fatg il cuolm ensiviars. Ei tunscheva silsuenter aunc in bufatg diember uras per ruassar. Far lasargas mava lu nuota schi prompt.

⁶⁹ Ins ha savens survegniu l'idea d'exclusivitat davart Vigeli Pally, legend questa lavur; paupra sch'enzatgi vess ughegiu d'entrar en siu revier de lavur. Mo cheu eis el prompts de surdar sia savida e siu mistregn ad auters. Siu disletg e la nunpuseivladad d'explotar d'agen maun ed inschign han temprau el.

O Perdatsch dadora, sut via nova, vegn il fuorn erigiùs. Tochen si cheu pudeva Vigeli lu senz'auter sezuppigiar. El dirigeva las lavurs. Il miradur Martin Bundi de Drual, in de ses intims confidai surpren la construcziun dil fuorn per entgins salmers caltschina essend quella barschada. Arschella anflavan ins el sulom. Vinars per omisdus deva ei en casa de Perdatsch tiel Gion Martin, ni tier siu affiliau, il brischa-vinars d'ansauna, numnaus il Talianer de Perdatsch. Num e schlatteina saveva mo il Martin Giger. Il fuorn va alla fin. Crappa caltschina giu dalla Frina, ina muschnada avon maun. Mo buca la qualidad de lezza giu la Val de Mulin sut Casatscha. La caltschina ord il crap neu dalla Frina lascheva enten sesligiar si zun bia curdemus de sablun e fuva buca aschi razioneivla. Parentamein flureva la fatschenta. Mo las expensas de menaschi cun forzas jastras e la cumpra della lenna consumava las entradas. Viu ora pil Vigeli ha ei buca massa. Ins observa puspei cheu sia iniziativa de segidar cul convischin. Engraziament dal maun public ha el retschiert zun pauc e quei gest dalla vart che fuss stau per el in *sustegn immens moral*, pli ch'in finanziel.

Bein ina ga ha Vigeli contunschiu satisfacziun per tut agir en senn communizeivel. Quei ei stau igl onn 1893, suenter varga siatonta onns. Gliez onn han ins stuiu remplazzar a Curaglia il begl vegl sur baselgia, numnaus: «*Il begl grond*»⁷⁰. Vigeli, in invalid de 73 onns, saveva buca prestar lavur leutier. Mo direger e cumandar co fuss de saver sestellegiar, quei havess el ladinamein capiu. Merets vidlunder, gliez havev'el da pli baul enneu senza dubi giu. Senza el havess ei nuota basignau d'in tanien monstrum d'in begl ded aua per buentar e per lavar.

⁷⁰ Ins veva bein baul encurschiu las capacitads de Vigeli Pally, ch'el vess saviu direger grondius ils fatgs de vischnaunca. Mo ins ha tenu el per in jester, mai apprezziau sias lavurs artisticas, ed aschia ha el stuiu ir internamein a frusta. Quella davosa fiasta dil *Begl grond*, ha buca saviu cuntchar bia pli. Savens eran ils begls memia pigns. Quella gada vani sillas Plattas, vi Dacla ed enqueran ora il capolarisch, peinan el e cavan o begl e rabetschan el a liug. Vigeli veva buca saviu gidar, mobein cussegljar in de ses cumpogns ch'era empau meister, il vegl salter Rest Lutz. El che veva mess en avon sia disgrazia la turera, ei vegnius remuneraus cun fidonza. Il begl grond ch'era si sur baselgia vidaneu, ed era segiramein 10—12 m liungs, ha stuiu ceder cura che la vischnaunca ha installau hidrants.

Il di ch'ins ei, da miez unviern, vegnius el vitg cul monstrum, luvraus ora enasisum la Val, ha Curaglia fatg fiasta generala. Num havev'ei giu ch'ins hagi pinau il capo larisch si «*Las Plattas de Punt*», vieifer il vitg ded Acla. Sil curtaun grond dils Bundis, in isegl per cavals, e sin in pli lev, mo per bos, han 40 e varga umens transpurtau la butschida a Curaglia. Quei monstrum tut che leva lu veser. E Vigeli, il projectur dil provediment ded aua dil pli grond vitg della Val, haveva bein certs merets *nundisputivels*. Quels han ins renconuschiu a quella caschun al vegl campiun.

Essend il begl staus transpurtaus sil plaz de siu destin, ei l'entira colonna de luvrers, inclusiv era il Vigeli, serendida en l'ustria sper baselgia e festivau las prestaziuns da camifo. Cons zanins vinars, cons canuns e cons pudels ch'ei vegni svidai, gliez saveva forse gnanc igl ustier. Empustaziuns mo all'ingrossa, conform soli la mesira dil liter. L'ins e l'alters fagevan denton quitaus e sedumandavan: «Tgi paga lu tut quei?» Vigeli, buca maufers, che saveva beiber oz sin quen d'alters e ton sco'l leva e pudeva, ha prest pinau risposta: «Prendei si lev, la Val paga tut. La buorsa della vischnaunca!»

4. Il luvratori de Vigeli Pally

Allas Islas haveva il Vigeli endrizzau en sur la resgia vida-neu ina habitaziun de plirs locals ed a pèr cun quels siu vastus luvratori de scrivari. Lavurs de tala branscha dev'ei en super-abuldonza.

Cheu ha el reconstruiu sez combinaziuns mecanicas per da gliez temps tier nus nunenconuschentas e numnava quei maschina. La *traia* era d'atgna invenziun, medemamein la *morsa* u *murdetscha*, che Vigeli numnava semplamein «*spatla caura*», in cundrez ch'ins saveva montar persuls, ni en combinaziun cul baun de splauna quels utensils presumavan in bionton spazi en ina localitad sch'ella fuva bravamein dimensionada. Midadas hai dau cu Vigeli ha stuiu dislocar quei tut si el vitg Curaglia.

Il luvratori era beinendrizzaus ella casa fittada sper la casa Caplania. Mo il spazi dil plaz era limitaun sin in tschaler, ina stiva e sur quella aunc ina combra. Il corridor schi stretgs che duas persunas savevan strusch sescumiar. Ina cuschinetta stre-

tga, bassa e sur quella ina specia de tgaminada senza plantschiu sura, che tunscheva tocca tetg, stupent local de conservar carn, sch'ei fuva tala avon maun. Treis persunas en quei casetgel.

La stiva sto survir ultra de sia missiun era per stanza de durmir alla feglia miez schirada, la Filomena. En in cantun sisum della preit a miez, che sparta las duas stivas, si tier las fenestras sesanflava il letg della Filomena dalla vart della pegna. Denteren ina streglietta che haveva mal plaz per ina sutga. Avon il letg ina truca de resti, che surveva medemamein era per baun de seser giu, decorada tenor la fantasia de Vigeli cun bellezza entagls.

El cantun stiva visavi al letg, havend quel fenestras da duas varts, bein el clar dil di, ei resalvau il plaz per la spatla-caura, murdetscha: survend per multifaras lavurs. Quella fuva francada cun siu pei sin in buranchel d'in pei (30 cm) aults e dus peis diameter. Sisum serrada aschia denter ils dus plantschius en. La murdetscha surveva per multifaras lavurs ch'ins saveva absolver era de seser. Resgiar quei ch'il plat-resgia tunscheva, furar, dular cul cunti liung (Zugmesser), scalprar caussettas pintgas, cular ed entagliar ils ornaments, che savevan buca vegni modulai cun la traia.

Con spazi restava ei per ina meisa, bauns ed ulteriuras mobillas san ins s'imaginar? La combra surveva per luvratori principal. Ina porta da vart sura della casa, menava en tgaminada tral corridor viers gl'esch combra. In passadi endretg, per ira en ed ora cun material. Vigeli sa sestellegiar! Sisum sper la fenestra il baun de splauna, suten la sutga de dular era cheu buca en peis, savend desbrazzar ella sco cunvegneva. El cantun encunter la spartida a miez la *traia*, fermada vid preit e plantschius. Ault si tier il plantschiu sura la roda de catsch cun transmissiuns de tschentas e sughets fermi vid in pei, alla maniera sco il fravi trai il fol de fiug ni fa rotar la mola de cuntials.

Sesend vegneva la traia messa en moviment. Sin tala maniera eran ils mauns libers per empalar ils objects che duevan vegnir turnai. Tuts models de nezzas e taglioms sco ils cuntials de splauna fageva el sez ord ferradira ni plats resgiuttas. La tempra stueva lu il fravi dar e quei capeva siu *cumpan*, il vegl fravi *Roc Bundi* lu oreifer, essend staus fravi de martials, mogns, traders e puntgas, luvrond tier la perforaziun della galleria dil *Gotthard*. En in cantun spegl esch-combra sesanflava siu agen

letg. En quei luvratori ei il Relief dil Caschleglia vegnius planisau e creaus.

Aschia ha in vischin de 94 onns vegliadetgna, *Antimus Beeli*, staus dus unviarns fumegl tier siu aug *Bistgaun*, descuret tal, demai setenius si uras ora en quel, mirond e surstond tgei caussas che Vigeli saveva far. Visetas che disturbavan buc e devan negins disgusts, verteva il Vigeli bugen, savend muort sia comba buca seconversar bia denter la glied. E denter quella biara, buca tutta, glied adina ad el beinvuglida.

buca seconservar bia denter la glied. E denter quels biara, buca tutta glied, adina ad el beinvuglida.

funziun suenter sia mort. Ei fuva originalitads e construcziuns d'ina capaciad exnum *maximala*. Da siu numerus inventari relaschau han ins e l'auters saviu far diever soli mo dils bauns de splauna e dellas splaunas de differents models e las qualas ein aunc oz en diever e semantenidas ultra dell'aulta vegliadetgna en perfetg stan. Ins capeta per schabetg aunc oz sin effects stai preparai dal Vigeli che negin sa dar sclariment pertgei ch'els vegnevan duvrai.

5. Aventuras e furberias de Vigeli Pally

Il caracter de Vigeli Pally mussava bia bunas varts, suleglivas e survetscheivlas. El fuva in original sco ei dat paucs d'anflar en las muntognas, cun pauca scolaziun e cultivaziun, auter che quella della veta practica, e tala haveva Vigeli medemamein stuii far atras. Characters ston vegnir cultivai. Negin human sa seglir ord sia pial ed en quella d'in auter.

Relaziuns e circumstanzas, en las qualas ins viva, lu societads allas qualas ins fa part, moduleschan demanonza e temperament, mo exclauder las mendas radicalmein ei caussa nunrealisabla.

Tier ina biografia nunpartischonta ston era quels muments vegnir suttamess ad in beinvulent *criteri*.

Il cumin pievel observa ils umens e persequitescha lur ovas. La pluralitad dil pievel medelin haveva suttamess Vigeli Pally al sarcastic *verdict*: «Vigeli dat de lignar . . . denton era de ferdar!» Questas cuortas parolas dian avunda, senza vuler analisar pli datier il senn realistic de quellas. Paupra quel ch'encureva de cruschar sias vias, seigi lu in sempel puret u mistergner, ni

schizun ina corifea en vischnaunca. Baul ni tard mava scadin en sia falla che Vigeli tendeva agl adversari. Dal temps ch'el era en sia splendita forza virila, fuva il campiun dil Pez Medel dals biars temius. Pli tard, nunspetgond vegnius en bratsch alla commissiun pauperila, da tuts untgius. Quintessenza: Hic transit gloria mundi.

Lein schar far Vigeli Pally enqual combrola

Dal temps che Vigeli habitava ellas Islas fuva il dretg de catscha e pesca negin regal cantonal, mobein in *allod* (Hoheitsgut oder Hoheitsrecht) dellas dertgiras aultas. Pér entras vigur della constituziun federala e della cantonala dils anno tschunconta ensi, ha il cantun resalvau quei allod ni regal a sesez. Consequentamein relaschau determinaziuns correspondentas leusunter e scaffiu ina lescha de catscha e pesca.

Aschi ditg che mo ordinaziuns fuvan avon maun, exercitavan ins ina catscha libra, meglier detg catscha sur onn. Suenter la revisiun della constituziun federala dils anno 1874/75 ein era ils dus regals catscha e pesca vegni tschaffai pli intensiv sco fontauna de finanzas e la conseguenza ei stada il relasch della lescha. Ils dretgs dil singul sigl allod de pli baul ein suttaposts a quella. Tochen tier quei tierm muncava ei buca carn en casa dil Vigeli. Mo da lu naven dat ei ina penibla midada.

Il temps de catscha vegn reducius e terminaus. Obligaziun per exercitar la catscha fuva prender ina patenta. Igl importo per quella era buca nunsurportabels. Nunsurportabels fuva il termin de catscha serrada, per las differentas speztgas de selvaschinas: camutschs, cavreuls e gaglinam ed aschia vinavon.

Vigeli ha scumiau dimora e sesents alla Fuola. Resgia e luvratori sesanflavan aunc adina ellas Islas. Igl inventari en combra de carn consisteva soli mo pli ord festa vita. Las relaziuns finanzialas tunschevan buca de mazzar in grond e grass engarschaun, gliez pudevan mo ils beinstonts star ora e tier quella categoria udeva el buc.

Ina gada puspei carn frestga de gentar, la dumengia, fagess ad in pauper giantar segir buc mal il venter.

Ei stauscha encunter miez uost. Ils 15 de quest meins croda tenor calender ecclesiastic, la fiasta dell'*Assumziun de Maria*,

ina dellas quater fiastas digl onn. Las quater fiastas havevan ils commembers digl *Oberkeit* il privilegi ded esser envidai a gentar tier il sur plevon, ina grevezia obligata de quel. Quei deva ina tschavera en uorden. Pertgei dueva lu il Vigeli, che haveva mai giu la cuida de saver far part de quei gremium, buca haver il dretg sin in barsau cavriel u camutsch, fuvan tuts ensemen ils animals buca nudai. Nos vegls prendevan en tals cass il dretg da surengiu. Pertgei il Vigeli lu buc? Il temps ded uss, ch'ei viaden egl uost, han quellas selvaschinas daditg piars il peil d'unviern, ein neidias e bialas, stuessen consequentamein esser bufatgamein grassas.

Unfis de stuschar la spleuna, pren el siu fisi giud clavella e serenda dalla Val Mutschnengia si. Cheu ei negin che observa il cumpogn. In stel precautadad ei semper indicau. Il plan era staus fatgs duront la lavur cun la spleuna. «Oz vas ti en las *Cavorgias*, silmeins tochen enagiu Val de *Crusch*. Leu catta ins adina de quels della draussa.»

Vigeli enconuscheva ils loghens, nua che quels secavistravan in di ora entuorn, ual aschibein sco las fauldas de sia palma maun. Ei fa negina prescha. Vi encunter sera seschluetan els ord lur lagugns, unfis de scher e van a pastgar. Vigeli stond davos nota, sco el ha indicau repetidamein sil relief dil Caschleglia, cul fest sidretg ed il «rohrspiegel» (perspectiv) liung en in maun examinescha scadin moviment dil cagliom. Leu semuenta enzatgei. Mo saung freid! Pilver, corns semuossan. Igl animal daventa pli veseivels, sestenda marschamein e mira entuorn. Nuot prigus. Igl animal viseta ses usitai pastgets. Vigeli mida posiziun. Enstagl dil perspectiv ei il fisi semtgaus. Il camutsch sevolva per la letga in stel, el ei en buna posiziun per in siet en la scaffa. Detg e fatg, il cuolp croda, il camutsch rocla mortalmein tuccaus.

Vigeli ha fatg catscha en uorden. Empau en in stretg, sut in pégn barbus e rasau en, vegn priu ora ad el il dadens e schau digrar ora il rest dil saung. Las restonzas dat pushegn per las uolps, ston era haver enzatgei della perdanonza. Sefagend de brin, vegn la preda cargada si dies, brava peisa e plaunet dal trutg orasi encunter *Stagias*. Pli el stgir che clar sbargata el cun sia carga si dies sper la seiv prau giu, encunter la purteglia.

Cheu para ch'in sitgur ei aunc s'entardaus tard la sera cun la faultsch per finir giu in cantun. L'egliada de Vigeli enco-

nuscha igl um. Igl ei il genau de sum. Damaun genta quel tiel prer. Il sitgur ha era observau quel dil buordi, smina tgi ch'el seigi e fa buca stem de quel che porta la selvaschina e s'avischina cun sbargat franc alla purteglia. Ils dus umens sescuntreschan. Vigeli sco sch'ei fuss cheu negins impediments ch'ins stuess surmuntar, untgend in malpass, salida il sitgur cul salid extraordinari aschiglioc applicaus denter vischins: «*Ei munglass lu buca schabegiar, schiglioc sevesein nus in di!*» Il sitgur, um en uffeci e commember digl Oberkeit, che fuva gliez onn staus a cumin ed haveva sco ils auters teniu si treis dets ed engirau de vuler ton sco pusseivel supprimer il mal e carschentar il bien, rispunda il salid d'anson culs plaid: «Pervia de mei sas magari vegnir cun dus, sch'ei plai!» Sin tala maniera scudeva il Vigeli Pally tuts ses adversaris giu da dies. El saveva daven- tar in um despot, tenor relaziuns sco ellas sepurschevan. Ei vegn a semussar repetiziuns aunc en auters pli deplorabels cass. Ina curiosa demananza de sesalidar e prender comiau. Tgi che sa leger denter las lingias en, capescha il senn senza ulteriur commentar.

Per talas aventuras de sfrusems de catscha, sequalificava la dimora alla *Fuola* ordvart favoreivla. In preferiu revier de sfrusader en quei senn, sco sura descuret fuva per il Vigeli la «*Saissa*», pign tschancun distanza dalla casa. Liug solitari ed isolau. Ina mesura ed el sesanflava el revier de catscha scu- mandada. Il passadi tier quel era da tut temps *tarnaus* entras cagliom de collera e tschuncanau vi la via ord egl alla polizia. Cons camutschs e cavreuls ch'ein curdai sut la balla dil sfrusader, traversond il revier, gliez sa mo el. Giu la *Fuola* era la meisa de carn andantamein cuvretga. Mender eis ei stau cu il catschadur ha priu domicil si el vitg Curaglia. Per cletg sesanflava la casa sisum il vitg e quei aunc dalla vart il pli fleivel populada. In avantatg per sbrigar discussamein sut tetg cun caussas nun- lubidas.

Sia vischina, la sora e fumitgasa de Sur Paulin *Gualino*, fageva enqual observaziun dubiusa, che fuva al Vigeli nuotzun d'engrau. Femnas han marveglias!

Ei fuva entuorn miez fenadur. Alpinists e turists aunc negliu d'entuorn, ei fussen stai bein d'engrau, essend che l'aura havess segidau pulit. Perencunter fuva in auter malempudau hosp se- presentaus e dau giu la carta de viseta al Meister Cannallas.

La combra de carn fuva vita dil taliter. In mal annualmein se-repetent ch'el saveva exnum buca scungirar ord casa. E la tentaziun? Caschun fa'l paltrun! Empau baul per prender la veta ad in camutsch u buc-cavriel! Tochen viaden el settember va ei aunc in tschuppel jamnas. Gliez la finala seschass enzaco serugalar. Dumengia en otg dis ei puspei la dumengia dil «*Carmel*», fiasta solemna per Curaglia. Cheu fagess in furtem selvaschina buca mal. Il *Silvestrin* de Glion haveva scret avon paucs dis ch'el vegnessi si quella dumengia per mirar empau cristallas, ch'el havessi caschun de metter giuda maun. Cristallas e camutschs dat ei o la Saissa de mintg'uisa, pli u meins preziasas e meins tschercadas. Damaun vegn fatg in'emprova.

L'otra damaun, suenter Messa vi, vesan ins il Vigeli mond da Gassa de Begl giuadora e dadens baselgia giu, direct sin via nova. In galant um astga adina sepresentar sin las vias principalas. Si dies sac a barscheuls, ligiau sisum ensemen cun in sughet. Ina pulita valischa. Siadora dal sac parevan monis d'uaffens, in palfier cuort (ebisel) cul péz ensi, da l'otra vart peicaura ni fuorma de zappa, utensils che Vigeli preparava sez, sco ei sedumandava per alzar neuadora il funs dil fuorn. Al zappun era il moni fatgs libers e cuchegiava era ord il sac. Lu martials de fuormas variontas, in mozzet, puntgas e traders bein endiri ed auter hardumbel empleneva il venter dil sacados. Vigeli sedecida per la direcziun viers Mustér. El gnanc sesnuess sch'el secunfruntas cul Landjäger. Cavar crappa ei lubiu da tut temps.

Sitgurs sper via salidan Vigeli mond sperasvi. Vergaus in pèr pass sescutinan els schend: «Oz va el a cavar cristallas. Il fein ch'el fa crescha adina e bogna mai, gnanc tier la pli gronda dracca buc. Aschia ei lev fenar.» Giu la Punt della resgia seferma el in mument e scomia dus plaids cul resgiader, che voleva adina bein ad el. Reparaturas vid resgia e mulin capeva Meister Cannallas de far e fuva promts en mintga mument de segidar. «Buna fortuna!» ed els sespartan.

Vigeli tschancuna la via nova e pren direcziun viers la senda che va ora sin las *Quadras*. Cheu eran sitgurs che seduvravan de segar en terments canvaus. Vigeli dat il bien di e seporta si *Sudottas*. Quella sendetta haveva el frequentau tontas gadas ch'el fuss buca sviaus da mesanotg. A *Sudottas* sper il baghetg empau demolau d'Assistent Beeli, enzatgei parentai davart la

dunna, vegn fatg in paus. Si cheu aunc negin che fa fein. Leuvi sin la costa seniastra: *Plaun Mireia, Clavau, Clavan iev, Mutschnengia* e dallas plauncas orasi, gie schizun o Vergiera ein ins anavon cul fenar. Leu ei denton mo in che lavura. Po capitar che suenter miezdi vi ha tal de rischlar en in'otra acla. «Sch'ei va buc auter, stoi jeu encurir d'arver il fuorn cun in siet. Lez sedifferienzescha buca massa d'in siet dil fisi. Ed il pertgei dil culp udiu, gliez ei lu mo il Vigeli che sa!»

Neuadora cul «Rohrspiegel». Empau mirar entuorn tgei auters traffican, ei era interessant. Quels bials cuolms, glatschers e pezzas, ei bein donn che maunca la gliud de visitar els sco era ils daners. E la bialaura che va a piarder? Forza che suenter mesa stad vi ei caschun de far enqual excursiun per pezza e glatschers entuorn. Quei ein schurnadas pli lucrativas che cavar cristallas ni magari sittar enqual camutsch de sfross. Pil tenti cristallas san ins buca magliar e lezzas dostan negina fom el venter. Carn camutsch encuntercomi il cuntrari. Lein mirar tgi va cun la plema? Il buc camutsch ni las cristallas tarlischontas! Mo co vul Vigeli ira oz alla catscha che ha schau la buis a casa? Tgi ha viu el ch'el mava cul fisi?

Ils utensils fuvan ton sco tuts pachetai ord il sac-stuppa. Uarda, cheu aunc zatgei ch'jeu hai para emblidau. Neuadora cul rest! Daco che quei ei vegniu el sac? Ina spatla schui, in schanugl d'ina buis. Ussa muncass ei mo pli la conna. Daco ei quei fruntau en il sac? Mira tscheu il palfier cul péz git tratgs si da frestg, para d'esser cavortgs e concludius sisum cun ina semplia puntga sco uvierchel che laschava demontar. Secapescha ch'ina conna de fisi sto esser cavortga, sa denton era vegnir simulada sco palfier, e gliez haveva il Vigeli Pally inventau. Ina cugliuneria che deva donn a negin. Vigeli sa daco, mo tegn la caussa per sesez, ei meins prigulus che de saver ella en dus. Sch'igl ei maniau aschia, ei la questiun prest en uorden e drova nuota vegnir sin carissial ed ei era gartegiada. Da quels uaffens... duess jeu ussa far diever? Il fuorn, il qual jeu quintavel stuer arver cun in cuolp... lez scappa buc! Lez anflel era damaun. Mo quels che jeu hai engartau anson sil solver sur il clavaziel della Saissa han combas ed ein pli riscus de schar cumbien entochen damaun.

Vigeli ha montau ensemen en in dait il fisi cun il schanugl cuort e la conna liunga. L'emprova de metter ensemen e disfar

las duas parts, ha el exercitau tontas gadas ch'ei sa buca disdir. En cun la tschenta della buis en las duas onzas, serrau las favialas ed igl utensil de catscha ei complets e sa buca disdir.

Ils ulteriurs objects destinai per cavar cristallas svaneschan viaden el sac e quel pendius si vid ina clavella en clavau. La porta sa restar aviarta, essend ch'ella tgula bravamein e savess allertar il rosch camutschs.

Quella gada sesenta Vigeli en vitala acziun d'in passionau ed inschignus catschadur de camutschs e serenda sil plaz de laghetg, essend el enconuschents cheu de scadin grugn e vallet. Sco para ei il rosch setratgs ensi viers ils praus dil mises de *Fontanialas*.

Il catschadur ha danovamein en vesta il rosch e lai quel buca pli ord egl. In empau pli vegl vul far igl eremit e resta anavos. Gest quel haveva Vigeli engartau oz avonmiezdi igl emprem e leventau la tentaziun de lascher far peiver las cristallas e d'ir alla catscha, schebi temps scumandau. Il camutsch tuorna danovamein a scher giu en in fiep. Al Vigeli, cun la buis cargada en maun, va sc'in cametg tras siu tgau il patratg: «Ti levas buca si pli.» Il plum croda, il buc vegl tuccaus mortalmein vul far in segl ad ault e croda ensemen per tiara. Si cheu ha negin udiu il culp. In lag saung cotschescha il pastg. Ei drova negina ulteriura cannadira. Vigeli schubregia ora ils dadens, contempla il camutsch ed en in dus ei quel sin schui.

La via vegn prida senza retard da *Sumacla* giu. Ei fa bravamein de brin. Fems della sera setilan dals praus neuaden. Enzennas de bialaura per damaun. Senza scrupels de vegnir observaus, ha il sfrusader contonschiu la senda dils *Runs* e las *Vallatschas*, direct enagiu *Mulins*. Il caluster de Suliva, sco quel de Mutschnengia, han avon in bufatg mument tuccau d'Ave Maria. Quel de Curaglia ei aunc staus avon. Tgi che fuss s'entardaus sin via, camina a casia. Aschia vegn l'aria pli sereina. Ina ruassadetta fa pér lu bein. Vi Mutschnengia ein las davosas glischs stezzas. Uss eis ei lu buc de far firau, si dies cul buc per la davosa gada. Cun bien sbargat traversa el la via de *Mulins*. Arrivaus osum la *Crusch* vegn spiunau ch'ei seigi negin per peis giu da *Canduglias* grond, ni da *Gliaraus*. Tut ruasseivel . . . buca glisch fuss de veser pli sisum il vitg.

La senda a pei meina viaden dils praus giu. Cheu ei mo ina casa solia seniester dalla vart dadens, la sia ual sut, dretg. Igl

eschet da vart sura. Sc'in cametg giu e da cheu en, bufatg ser-raus ed il camutsch dellas Fontanialas schai en tgaminada dil Vigeli. Engartau el ha negin. Cuntrari, sch'ei fagess basegns, neunavon cun mussaments . . . el ch'ei ius oz a cavar cristallas. Gliez havevan lu plirs viu.

Damaun vegn quei esch lu buca viars. Fenestras haveva la tgaminada ina solia, pintga grachla, ch'in gat fuss ualvess pil stretg serabitschus en ed ora. Denton fa ella bufatgamein clar e survescha avunda per trer giu la pial al buc e stigliar si la carn. Il curtè-lenn, ina de sias ovras per quei intent, stat semtgau per la salmira. Zera anfla el il liug usitau giun tschaler. Leu ei negin che ha d'encurir enzatgei, surtut buc la fumitgasa dil caplon, sa ella lu péra haver in nas fin.

Il di della fiasta dil Carmel arriva. La carn pil furtem sin gentar ei era restigiada. En cuschina de Vigeli ferdava ei dumengia damaun onz meglier ch'en quella dil vischin, dil sur caplon. Gliez fried pareva d'arrivar da carn ansiel. La catscha sin lezza specia ei da tut temps lubida, sch'ei fuva tala rauba avon maun. Ina buntadeivla olma haveva regalau in miez ansiel alla fumitgasa, ch'ella sappi senza quitaus preparar ina tschavera en uorden al predicatur jester, sco al Sur plevon de Platta, che haveva il privilegi de gentar en casa caplania.

Sco stau annunziau ei il Silvestrin arrivaus la dumengia fixada cun la posta d'avonmiezdi a Curaglia. Negoziant ed um de commers el medem mument. Tier il Vigeli era el beinvegnius ed era envidaus a gentar. Suentar quintava el far cul generus amitg ina lucrativa fatschenta cun sias cristallas, che fuva igl intent dil viadi.

Il gentar gusta oreifer. Saziaus domonda il hosp il cava-cristallas: «Tgei sort carn ei quei stau? — da quella magl'ins buca mintgadi!» — «Bien pia, condizionau che ti salvies quei lu mo per tetez e mondies buca a scafferlon vinavon, capiu!» — Silvestrin sin quei: «Secapescha, denter confidai amitgs, sas esser segirs!» — «Bien pia», replica l'auter: «Quei ei furtem camutsch! — buca che jeu vess sittau el quels dis. Capiu, si cun mischluss sin la bucca.» — Capara ha Vigeli buca dumandau. Contas cristallas che Silvestrin ha cumprau ha el era mai communicau. Causa secreta.

Il di varga, il hosp serenda anavos a Glion e la causa stat tschelada, sco pétg zuppau, ch'ins vesa aunc empau, s'exprimes-

sen ils vegls. Il stoda furtem camutsch gudius si Curaglia en andanta mesira ha ils dis sissu stuiu caschunar al Silvestrin continuada seit. In step suenter miezdi, ual en cuort interval, dosta el quella en in'ustria dil marcau. Dumandond ils cumpogns della meisa rodonda: «Danunder tonta seit derivi?» — lai el mitschar ora nunpatertgond pli bia: «Da furtem camutsch».

Dustar grondas seits en l'ustria fa daventar lieungas lingieras. Silvestrin menzionescha ch'el seigi tscheidiatsch staus si Curaglia tier siu amitg, il cavacristallas, Vigeli Pally e guid de muntogna, e lez hagi surviu ad el furtem camutsch. «De quel magliassel jeu aunc pli. Buontad carn!» — Che quei savess haver consequenzas patratga Silvester buc.

Precautadad vegn numnada la mumma della sabientscha. Preits han ureglias. Essend viaden el fiug dil discuors, gnanc datgan els ch'il «landjäger» dil marcau haveva era survegniu seit, entaus en e semess davos in'otra meisa per dustar sia seit, quei mudergem en la gula. Indifferentamein persequitescha il polizist il discuors, beiba il quintin, paga e s'absenta. Certs dubis laian ad el negin ruaus. Il pertgirader della lescha sto far il siu e sch'ei fuss era mo suspectau . . . surpassaments de catscha.

Il «landjäger» de Glion dat rapport a siu collega *Berni* de Val sogn Pieder, stazionaus a Mustér sur dil fatg udiu. Po dar ch'igl ei era mo famas u latin de catschadurs.

Berni sto far ina gada ad jamna ina tura obligata era da Mustér enta Medel. A quella caschun seschass quei combinar. Fa buca ual prescha de vegnir en contact cul Vigeli dellas *Islas*. Gliez ei in utschi, melli rampins.

Sch'ins ha avon maun neginas segiras perdetgas ch'el havessi ussen sittau in camutsch, ei mal far inquisiziun. Da furtem vegn ins segir a saver ferdar lidinuot. La sonda dell'jamna suenter dumengia dil Carmel serenda Berni sco usitau tochen enta Curaglia. Oz munglassel far ina viseta al Vigeli Pally. Quel vegn a far si egls gross, vegnend il «landjäger» entasi: El sa ord tgei motiv?

Jeu denton sun ina persuna ufficiala en qualidad sco survegilader della lescha. Ei tucca de far mia obligaziun. Nua ch'el stat dapi da cuort sai jeu. Gest sur baselgia en la casa dretg de quella dil caplon, mond ensiviars. Sur *Gualino* vegn bein buca a far curviern, sch'el observass da sia fenestra stiva anora

ch'jeu sbargatel della liunga scala-lenn siadora avon esch de Vigeli. Igl esch-casa ei mo tratgs neutier e buca serraus cun falla e clav. Berni entrescha, splunta vid igl esch-stiva, negina risposta. «Halo, halo», selubescha el duas gadas. Cheu dat enzatgi sinzur da surengiu culs plaid: «Jeu sun sisura vid la lavur cun la traia. Mo della scala combra si e nus anflein in l'auter en cuort.» La polizia fa per camond. Igl eschet sura sper la tgamina ei aviarts tochen las savas. Aschia savevan ins buca fallir igl esch dil luvratori de Vigeli. Entrond il polizist salida el quel tenor maniera emprida a *Barcelona* e lai prender plaz igl arrivau sin la sutga de dular.

Il «landjäger» s'excusescha per la lètga e fa plausibel a Vigeli il motiv della bein nunspitgada viseta. Liung e lad rapporta el tgei ch'ei seigi vegniu palesau a Glion en l'ustria. Vigeli, la ruasseivladad sezza, teidla apparentamein tier cun snueivel interess la risdada. La falla al «landjäger» ei tendida. Finida la formala intervenziun u accusaziun domonda Berni Vigeli: «Tgei ch'el ditgi sin quei?» Meister Cannallas prompts cun la decisiva risposta: «Quei ei tut per uorden, cheu ei insumma de metter vitier nuot, caussa completa!»

Denton il cass succediu e *verdeivel* ei lu quel. Jeu hai deplorablamein giu ina sera, leu avon la dumengia, ina caura ch'era buca dil tut uera. L'otra damaun mond giun zona per mulscher, er'ella sin ventscher... Spert decidius tgei far, hai jeu cannau la caura per aschia saver guder la carn. Tutta cass, tier mei ei la carn de quei temps bravamein scarta. Da quella bialaura sco quei fuva stau l'jamna avon, era ei riscus conservar carn frestga giun tschaler ed ella haveva pegliau ina certa odor. Sinaquei che miu hosp sefetschi buca en, ch'ei fussi furtem d'ina caura carpada, hai detg ad el che quei seigi carn camutsch. Silvestrin ha pari cartiu e magliau bravamein.» —

«Stat la caussa aschia», replica la polizia, «lu eis ei nuota de far pli hantieri en quella caussa e fuss lugada.» Vigeli prompts cugl uvierchel sissu: «Gliez purtass neu de far tonta lalla cun la carn d'ina caura carpada! La polizia ei orientada... ed jeu, da mia vart cun quei satisfatgs.»

En vesta a tals arguments s'absenta il schendarm e lai Vigeli cumbien.

Il Silvestrin haveva schau gustar stupent il real furtem camutsch. Fuva staus de plaid, cuschiu empau e palesau. La

polizia sin quei fatg suspects, Vigeli pudessi haver sfrusau temps nunlubiu.

Il catschadur malizius cuschina in secund furtem cun la carn della caura *simulada* e porscha quella tratga sin maniera buca meins che *diletanta*, sin in taglier, al «landjäger» de Mustér. Il polizist ha cun buna raschun dau ureglia alla dilucidaziun de Vigeli. Lez riend en siu pugn, tratga: «Pigliei il sfrusader, sch'essas el stan? Mussaments pil delict ein avon maun. Mo la polizia ei per mei memia ignoranta. Lezza savess jeu scolar.»

Tals schabetgs sco ils dus sura allegai ein senz'auter de qualificar sco surpassaments penals. La malezia ha liberau el dalla peina, mal meritada.

Meister Cannallas saveva meinsvart daventar brutals ed agressivs sco in despot, ton pli sch'el observava ch'enzatgi vuleva cudizzar u provocar la discordia cun ortgas remarças. Lu paupra quel . . . e silsunter sefar ord la puorla. Mo dus schabetgs per illustraziun.

Las miserias financialas dil mendus contribuevan il siu tier talas disviaziuns.

In hermer de victualias, numnaus dad el «quel della barba nera», haveva furniu ad el enzatgei mieds d'allimentaziun e quei sin credit. Vigeli fuva beinsavens en situaziuns economics precaras. Senza susteniment de tiarza vart e lezza semussava ualti serrada, fuva nunpusseivel de vegnir suenter cul pagament annual.

Usit fuva dal temps de Vigeli, sco ual pli tard, ch'ils hermers che furnevan victualias alla populaziun ed eran buca stazionai en vischnaunca, vegnevan suenter s. Martin vi en la Val, mond casa per casa per incassar ils debiens summai ensemen tenor il diari, fagend lu reclama per novas empustaziuns. Scadin furnitur e hermer de victualias saveva duvrrar ils daners. A quella occasiun fa il hermer della barba nera era puspei ina viseta tier Vigeli Pally, regurdond quei client vid il pagament aunc buca ulivaus. Vigeli s'orientava tier ses confidentes e s'informava sur de prezis e las svariaziuns de quels tier l'in l'auter furnitur per la medema qualitat rauba duront il stendiu onn ora. Buna quida mida prezi. Quella quida gudeva Vigeli buc, sco schliet pagadur. El stueva calcular cun prezis maximal, sche buca exorbitants. Quei fuva la practica che predominava tier beinqual hermer. Quel che pagava pulitamein suenter il quen

current, obteneva la rauba per prezi reduciu. L'auter che stueva viver sin credit, in bionton de pli. Cheu vegneva gudogn e tscheins quintaus el prezi e quei summava.

Tier Vigeli fuva in zunghigem caussa fallida. Creditur e debitor ein s'entupai. La moda e maniera co quei ei daventau ein ins segiramein mai vegnius sissura, ni d'ina vart ni da l'otra. Fatg paleis ei il suandont: Vigeli, unfis cul blughigem de danners e pagament, schebein zops sco'l fuva, seglia sc'in cametg en pei, tonscha suenter il moni della sigir lada, fitgada denter il lenn de plantschiu, smenond ella culs plaids: «Grad uss, sch'ti vul, neu ni...» — Il hermer della barba nera, buca sminond ina tala procedura, daventa alvs sco la mort, siara il cudisch de quen, sbriga ord casa per maina turnar en quella pli. En tala maniera selai buca scuntrar quens, denter glied civilisada.

Il Vigeli sfrusava en fatgs de catscha sch'ei sepurscheva la caschun... il hermer della barba nera nudava differents prezis ad in u l'auter, tenor quida, per la stessa rauba, il medem di vendida alla clientella sco'l daner curreva. Tschentai sin stadera, havess igl um cumin attestau, ein omisdus buca ina brocca scotga letga.

In ulteriur schabetg de medema tenuta ei capitaus en la casa de *Perdatsch* / Sogn Gions. Quella haveva tschentanners neu giugau la rolla d'in hospital equals a quels de s. Gai e s. Maria. Igl ei bein stau il pli horrur excess che Vigeli ha commess a nies giudicar.

Vigeli brischa caltschina il davos della stad sigl uaul de *Perdatsch*. El ei vidlunder de cargar ina nova caltgera. Mond sperasvi scutina in de ses confidentes enzatgei en ina ureglia. Il brischa-caltschina surstat. Unfis della lavur ualti fadigiusa lai el quella a miez liug e serenda viaden tiel Martin de *Perdatsch*, sco el vegneva dil pievel cuminamein numnaus. Ina perdetga presenta ha relatau il schabetg avon paucs onns al scribent:

«Il Vigeli fuva bia en canossa cur'ch'el mava a catscha en Val Cristallina, ni cavava cristallas sil Vallatscha, ni era pli tard barschond caltschina o *Perdatsch* dadora. Il sequent ei succediu. La corporaziun dell'alp Cristallina haveva sin fundament d'in contract concediu ad in Talianer ord l'Italia la lubientscha de cavar ragischs d'ansauna en la *Raufla* ed en Val *Casatscha*, nua ch'ei deva plunada de tala rauba. Gerau Gion Martin Giger de

Perdatsch haveva surschau per diever, sco brasseria de vinars, sia tegia ni casa crap a *Piadez* (1380), in baghetg vegliander, che secatta sin la riva seniastra dil flum ord Val Cristallina al Talianer, cuminamein numnaus. El fundament, ussa nuegl pign, eran plazzadas las buots per la bugliadira della mixtura, sil plantschiu suren igl indrez de brasseria. In baghetg tier il qual buca scadin haveva dretg d'entrada. Il da co ei empau lignus.

Onns ora ha ei dau negins incaps. Il Talianer recaltgava sias ragischs sil territori indicau. Mo plaun a plaun ei quel vegnius pli lassis d'ir schi lunsch per la rauba preziosa e cavava las ragischs sin intschess della vischnaunca burgheisa de Medel. Quei leventa malaveglia denter ils indigens, ch'exercitavan il medem mistregn.

A Vigeli empurtava quei buca massa. El sez cavava neginas. Denton dal product ch'ins gudignava ordlunder, haveva el zun negin disgust. Cuntrari, in excellent ieli per unscher si dadora, mo lu aunc meglier de svidar dadens giuaden. Qualitad aparti, capeva en quei grau il Talianer de producir. Per Bacco! Enzatgi haveva denton fatg paleis ad el ora spel fuorm ch'il cavaragischs sieti meinsvart denteren in camutsch e beinduras era muntanialas. Quei seigi daventau repetidamein.

Tals rapports appartenent sfrusems de catscha dad jasters en nossa Val lai ira a Vigeli il fem si e da camin ora. Oz sai capitar che jeu s'entaupel cul brischavinars e buca mo cun siu dilezius product. Siu product ei buca de blasmar. Mo siu agir cun fisi, balla e puorla pauc d'approbar. Quei sto lu calar, schiglioc fetschel jeu lu ina fin!» «Vedremo!»

Vigeli lai peda e zoppegia, sepusond sin sia crutscha da via nova viaden viers la casa stada dad el bein frequentada pli baul sco da biars auters medemamein tschentanners neu, ussa en distanza sut via. Ina andanta senda empeila dal stradun lad tier la casa amiez il prau.

En stiva gronda, en la quala ei vegn fatg ustria, sesa il Talianer cul Martin en viv discuors. Vigeli, per buca disturbar, pren plaz vid la meisa che meina en stiva pintga. El lai survir in canun ual de quel d'ansauna ch'il cavaragisch haveva barschau. In discuors de buca massa cuntegn vegn entschats. Ins fa printgas e Vigeli dat silsuenter in brav sitg ord il canun. Quel gusta par'ei bein e quei fa plascher al brischavinars. Vigeli tila bufatg pil cantun, s'interessond co il cavaragischs secuntenti cul

success. Quel sesentend empau flattaus rispunda: «Per Bacco! sono contento, molto contento.» Vigeli, la veglia uolp, fa sin quei. «Ma cosa? ... Camosci e marmotti non sono *radici!* — due cose che non vanno d'accordo?» (Camutschs e muntanialas ein buca ragischs).

Cheu ha il Vigeli tuc il Talianer sil viv. Lez, seresentius, vul segiustificar cun la parola: «Di non sapere niente, concernente queste cose.» Il duel dils plaid ha giu pign cuoz. Vigeli, irritaus, seglia en pei plein rabia, braunca il cavaragischs entuorn veta, dat a quel ina strenschilda, ch'ei cuora il saung per bucca e nas. L'unfrenda croda sin quei, alvs sc'in batlini per plaun vi.

Tgei snavurs pils presents. Negin ha saviu dustar il schabetg. Vigeli svida il canun barschus da si'unfrenda, tschenta igl importo sin meisa, banduna la stiva e serenda cun saung freid anavos tier la caltgera, contiuond la lavur schada anson a miezliug.

Il Talianer e cavaragischs ei cun agid dils presents lu beinspert revegnius. Silsuentar ha el tralasciau de cavar ragischs d'ansauna cul: «*Sciop e un poco di polvere*». (Fisi cun cargadavon).

Quella brutalitad nunspitgonta, metta la perdetga vitier, ei stada la caschun della mort dil bab Gion Martin. Da quei di naven ha miu bab, ch'era bien amitg cun Vigeli, untgiu siu contact cun in vischin de tanienta demananza despotica.

Il schabetg cheu descrets sto cuort suenter la mort de Vigeli esser vegnius relataus a rev. P. Maurus Carnot. Lez ha cumpigliau en la novella medelina: «Monas e Minas» ils dus sura cumpogns, Vigeli ed il Talianer, en las persunas dil Tumaisch de Vergera ed il capitani dils mineurs, en la scena sil prau cumin.

Quei basta per caracterisar Vigeli Pally da sias varts umbri-vaunas.

Sias varts suleglivas, *beinvulentas e spassusas*, che dattan in dil tuttafatg contradicziunal maletg de siu character, anecdotes succedidas el senn pli u meins humoristic en siu cunfar culs convischins, senza donn e pregiudeci d'enzatgi, ein frequentas. Ellas ein denton cungidas cun ina fina satira murdenta sco approbada medischina per curar e dismetter certs *abus*.

En in tractat pli baul ei vegniu menzionau che sias relaziuns cun la vischina, la fumitgasa e sora dil caplon, Sur Gualino, eran

empau spanegiontas. Sur Gualino sez secapeva oreifer de setrer cul vischin Vigeli. Il caplon, sco versau apicultur, regalava beinquala patgna mèl agl invalid. Lez semussava adina engrazieivels e construeva en comi las gliestas e ramas dellas patgnas novas. Vigeli apprezzava buca mo il mèl, cuntrari, medemamein la tschera della patgna. Cun quella formava el la candeila per la fiasta de Nossadunna, ils 2 de fevrer. Buca ina candeila de *stearin*, sco'ls auters, na, ina ord tschera reala e melna.

La sora haveva empau bia il nas en la scadiala de Vigeli e leutier la menda feminila de scafferlar ora sias observaziuns. Cun temps e peda anfla Vigeli ora la medischina per ina tala cura.

Temps de lavur, ch'il caluster, il vegl cavalan Gion Battesta Pally, fuva ordlunder cul fenar, era la sora dil buntadeivel sur caplon s'offerida de tucclar da miezdi per el. In survetsch biaras gadas beinvegnius. Da quella caschun sesurvescha Vigeli per curar la sbuchiera.

Vegl usus fuva tschentanners neu a Curaglia, las sondas, sco dis avon firaus cumandai, de tucclar de miezdi gl'emprem cul zenn ordinari, lu cul zenn pign e silsunter cun tuts treis zenns ensemen. Quei tuchiez ensemblamein vegneva numnaus: «Tucclar de caultschas de firaus.»

La sonda avon dumengia dil Carmel, di de fiasta solemna, vegn fatg in stuc cun la fumitgasa en casa caplania. Suenter Messa vi, ch'il vitg era ton sco scuaus ora dals avdents, serenda Vigeli ziep cun in bufatg zugl lumpas sut bratsch sper baselgia giu. Sil di de fiasta vuleva el pari era far polizia en casia sco s'auda. Talas raubas vegnan per ordinari spuranadas dallas Virolas giu (liug per rumians). Oz sto Vigeli sco para haver piars il tgau. Cun igl entir plunder va el da porta baselgia en. Tgei tratga quei um pomai? Negin perpeis. Aria schubra. Ei vegn meglier e meglier. Uss eis el si avon igl altar grond. Schebein el haveva fatg igl enclin, sco descha avon il Sontgissim, ei problematic. Davos igl altar sesanfla l'entrada en clutger. La porta-clutger ei buca serrada cun clav. Ella vegn aviarta cun precautadad. Vigeli, il caluster falliu, entrescha e seporta dallas scalas clutger siadora.

Gie, Vigeli ha quitau ch'ils zenns mondien damaun tgunsch e lev de tucclar, in'ura ora, duront che la processiuon traversa giu trals funs e retuorna anavos en baselgia. Unscher ils giuvs

dils zenns ed era schar empau ieli en la gaulta fier, quei tut fa semover pli lev il zenn. Per cass ch'ei fuss unschiu onz ferm e digrass, hai jeu cun mei lumpas per schigentar naven quei ch'ei danvonz.

Il ziep s'avonza si sper ils zenns, contemplescha ils battagls de tuts treis e manegia, quels havessen basegns de vegnir enfaschai, schiglioc savess ei dar plagas vid il zenn sez.

Vigeli entscheiva a ligiar si ed enfaschar en in battagl suenter l'auter. Ussa ein els curai andantamein. «Co ei tuna tuccond da miezdi lessel lu era udir.» —

«Mia obligaziun hai jeu fatg. Sch'ei capeta enzatgei extraordinari, sorprendel negina responsablidad.» Il clutger vegn bandunaus e Vigeli serenda alla lavur quotidiana. Oz sefatschenta el cun lavurs che vegnan fatgas ella murdetscha. Lezza ha siu post sper la fenestra. Sesend saveva el da cheu anora contemplar tgei che schabegiass culs zenns.

Ei ruchegia encunter las endisch. El observa co la fumitgasa dil caplon va en prescha a tucclar de miezdi. Oz tucca ei de muentar tuts treis zenns: «tucclar de caultschas de firaus». Senza patertgar pli bia peglia ella la tretscha dil zenn ordinari de miezdi e stila vid quella cun forza. Vigeli aveva unschiu il cundrez, ei stueva ira tgunsch. Buca tun. In auter vegn empru- aus, il medem gianter. Lu aunc il grond. Ti sapperlot, gliez vi jeu tuttina mirar sche jeu sun buca buna de far dar ora in soli tun. Nungrazia, ei tuna buc. Confusa e miez disperada cuora ella si casa per clamar il Sur frar. Per discletg ei era quel buca a casa. Tgei duei jeu pomai pegliar a mauns?

Ils luvriers ora sil funs spetgan adumbatten, ch'ei tuchi de miezdi. L'Ave Maria san els recitar lostesso. E las caultschas de firaus? Vigeli ha observau il spitachel da sia fenestra anora e po rir. Probabel spetga la fumitgasa aunc in lavatgau davart dil caluster, che ha buca ademplier sia duida obligaziun. E lu las beffas della gliud e quei gest avon la fiasta dil Carmel.

Vegnend il caluster oz empau pli baul dalla lavur per dar uorden en baselgia, plonscha la fumitgasa sur dil schabetg nunprevediu. Il vegl caluster va en clutger, mo anfla cheu nuota enzatgei aparti. Tut sco adina, las tretschas ein mintgina en siu liug. Senz'auter, questa sera sto vegnir tuccau de fiastas. Fuss ina biala, sch'ils zenns tunassen buc. Maunca ei forse enzatgei si d'ault? Vi mirar. Era el fa las medemas scalas sco Vigeli oz

avonmiezdi e seporta si tier il zenn pign persul. Co surstat el, vesend l'enfaschadira dil battagl. Era ils dus auters eran vegni infectai dalla medema malsogna. *Vierbla* d'in Vigeli, quei ei ina de sias furberias. Ussa capeschel jeu il stuc. Treis zenns che dattan buca tuc cu ei fuss lur obligaziun... perencunter ina sgara, che ha en ina schlonda dememi. Petta pagada cun la fumitgasa en casa caplania. La cura ei stada radicala.

Tgei porta la veta tut? Il pauper Vigeli ha la secunda ga stuiiu midar casa el vitg Curaglia. Quella gada empau pli allontanau dall'egliada della fumitgasa, persunter eis ei pli alla grada ded ira en baselgia e buca d'ina liunga scala lenn siadora. Leu fuva el mal secollocaus muort la ladernaglia. Mo tgei vulevan ins prender dal Vigeli, paupers sc'ina miur baselgia. Buca directamein dad el sez, mo bein dalla vischnaunca. Retargend questa davosa staziun de sia veta terrestre, suenter siu: «Salto mortale», fuva el dil taliter dependents dil pauperesser, bab e feglia Filomena.

La vischnaunca procurava ad el la lenna per cuschinar e scaldar la pegna e quei en abuldonza, ch'era nuot auter ch'il duer de tala. L'abuldonza de lenna leventa scuidonza a certs vischins u vischinas en siu contuorn. Gnanc rihezia de lenna cuevan ins pli al Meister Cannallas. Rihezia de lenna ei zun negina rihezia, cura ch'ei smarschescha tonta pils uauls entuorn. Lezza dat in bien ton lavur e fadigia. Beinduras fa el per senn che svanevan mesas plunas ord talina. El avisa la commissiun pauperila sur dil succediu, mo anfla negina suatientscha ni remedura. Empau engular lenna, gliez bein? A vus, corifeas, sche pudeis spitgar, mettel lu si zeicla sil trau... e lu saveis vusezzi cuntschar ils calzers. Vigeli fa buca pli paleis de tals schabetgs. Denton la lenna sut mes tetgs segireschel jeu mez.

La talina de lenna era provedida cun ina solia porta alla moda de quella d'in clavaziel. Negina siara cun clav ni silmeins cun ina falla de nuegl vid la sava. Vigeli ha sez construiu ina specia de schlegn che curdava, menaus d'ina palutta, giu sin in gavigliel en fuorma d'in anghel dretg. Vulend arver, alzavan ins dadens sco dadora il schlegn ord il anghel.

In di manipulescha Vigeli empau vid la porta. Tgei ch'el scaffescha sa mo el sez, el che saveva far dil tut. Tier quei cundrez ch'el fabbrichescha bisogna el in brav rom verd. Quel fa tscherchel buca mal. D'ina vart obtegn el ina specia de zuola

bein turnada. Quella ferma el cun duas consolas vid il lenn sur la porta. Il gries vegn fatg dretg denter duas gliestas dil plat della porta. Il rom po buca seglir pli ord sia via. Arvend la porta semova la zuola, laschond liber la porta, sesiara quella da sesez. Cumadeivladad per in spot. Il saver arver la porta dadens cu ella ei sclausa, gliez sto jeu encurir d'impedir. Quei ei spert fatg. Curschin e schlegn vegnan cuvretgs vi cun ina buccada cassetta de lenn ch'ins saveva dadens buca arver pli. Forsa che la miur vegn en la falla.

Vigeli emprova il cundrez, banduna la talina e la porta sesiara da sesezza suenter ils calcogns. Famus! Per buca sez curdar ina ga ni l'otra en la falla, peina el in scanatsch e tschenta quel, sesanflond dadens denter sava e porta. Aschia restava ina rema de segirezia. Con ditg ch'ei mass avon ch'il lader turnava, saveva el buc. Pigliaus vegn el senza las corifeas.

Ils dis vargan e las tscharieschas semadireschan da sesezzas. Igl usitau, ni ils usitai laders fuvan muort smarschadetgna vegni en scartezia de lenna. A quella vulan els prevegnir cun far provisiun ord talina dil Vigeli. Ei seporscha la caschun, e caschun fa'l paltrun. Il pli spert cargau fuva la scanatscha en in schierl, purtadira usitada. La notg ein gie tuts ils gats ners! Vigeli ha daditg stizzau la cazzola de petroli e schai sin la bissacca. Vonzei quet'el d'udir enzatgei ustgem vid la porta talina. Fa buca basegns de levar e mirar tgi ch'igl ei. Jeu secrei ch'ei seigi baul avunda pér damaun marvegl. Tgi ch'ei endadens ha suost sch'ei plova. Duess ei semegliar liung, stevi dadora. Ils commembers della spenda vegnan bein a schar liber tei e silsuenter far ils calzars suenter ils peis. Eis fors'era in de quels che cuess buc in daguot aua al disfortunau Vigeli?

Sedestadaus ina ga la notg queta el ch'enzatgi vulessi sus-sentar el e clamava per agid. Gida tetez! La notg varga era per tal ch'ei a ferm. Ei tucca de stizzar. En las streglias dil vitg cursescha gliend. Quels dueian liberar la miur ord il clauder. Dai vusch e ti sefas libers! Tgei schess quel che daventass il liberatur? Mo mo: «Mirei tschau Giachen Gieri, ... ni Toni Stin ... ni schiglioc in ual aschia, ch'era seserraus en en talina dil Vigeli Pally cun in schierl plein lenna si dies. Il turpetg lai buca clamar agid!

Durond che Vigeli prepara il solver per el e la feglia, auda el spluntond vid la preit-cuschina. «Tgi s'ei?» — damonda Vigeli.

«Jeu, jeu, jeu sun! (el stgir ein tuts mo 'jeu')» — «Spetg'in amen», ei il plaid dil patrùn-casa. «Stoi gl'emprem encurir la clav». Vigeli, per far la stucca pli cumpleta, serenda directamein en casa dil cassier de spenda; leu anfla el la clav. Entrond en tier quel, pronunzia el ils plaids: «Fai po schi bien e neu spert giu camia, leu ei enzatgi seserraus en e po buca ora. Gl'ei buca de targlinar, cass cuntrari savess ei dar disgrazias». Ils dus umens serendan omisdus giu avon talina de lenna de Vigeli. Lez dat enzaco duas curiosas menadas vid la falla-lenn e la porta se-sarva. Tgei sorpresa pil commember della spenda. Lez surstat. Vigeli sin quei: «Gl'utschi ha tuttacass Vigeli pegliau. Punir san ils signurs della spenda il delinquent, in corpore. Vigeli ha fatg sia obligaziun. Engular empau lenna bein? Savess buca tgi!»

Vigeli deva de lignar a tals che vulevan provocar el en sia miseria.

Vigeli disponeva sur atgnas metodas era per curar ses megliers amitgs. Ei seigi en quei connex aschuntau il sequent schabetg, risdaus al scribent directamein ord bucca de tal ch'ei vegnius curaus.

«Jeu e Vigeli eran fatschentai egl Uaul de Perdatsch cun derscher e resgiar en tocca in terment paner, plein roma per mantener fiug en la caltgera. Uaffens cun tagl aparti fuva la luschezia dil brischa-caltschina, ils quals el metteva en disposiziun a ses luvrers. La resgia filava sco ina leva plema dal tagl enadora e squitrava fils de resgem giun plaun. Siu luvrer, in um giuven en ses megliers onns, vul far lavur speditiva e stat bravamein suren. Tagliar tagliava ei sc'ina rava. Meinsvart stat la resgia amiez il snez eri. Il luvrer, incantaus dal bien tagliom, ha, sco ils luvrers d'uaul s'expriman, vuliu dar fier al Vigeli. Lez, buca maufers, rebatta la procedura culla renfatscha: «Jeu sun vegls ed hai aunc en mia veta mai viu in bov ch'ei sesius sin la carga cu el ha sez stuiiu trer ella. *Capiu!*» Igl um giuven ei staus curaus per adina *de dar fier* a l'auter conluvrer enten trer la resgia. Presas senza scatla che mavan dal nas si.

Scadin dils lecturs sa ussa sez dar giu in criterium sur la personalitad de Vigeli Pally. Il scribent tralai quella procedura per buca daventar partischonts.

6. Il «Salto mortale» de Vigeli Pally

Vigeli Pally ha era fatg sias *orgias* en fatgs de politica de sia nova vischnaunca burgheisa.

El, igl um che haveva viagiàu il mund en sia giuventetgna, els onns de madironza sco um fatg e guid de montogna, ed en quella qualitat conduiu diembers d'alpinists e turists per pezzas e glatschers entuorn, haveva rutina. A talas caschuns eis el staus en contact cun umens distingui e d'esperienza nundubitabla. Il campiun dil Pez Medel vuleva metter sias ideas a disposiziun al generalessar per, sco el presumava, cheutras gidar il pauper e munglus sin ina frastga verda, la quala el sez haveva mai contonschiu.

Meister Cannallas, igl um al qual tut reusseva sco forza individuala, tgei ch'el prendeva facticamein a mauns silla sparta fisicala e de habilitad, obtegn nunspetgadamein sequent criterium sur siu trafficar: «Far sas dil tut e tuttina mai vegnius tier nuot.» Plaids ord la bucca d'in auter qualificau scrinari, sexprimi si per il scribent. Vigeli haveva carmalau in siu frar en ses latschs e fatg daventar tal sco aunc ulteriurs auters, in entir tozzel, schizun commembers de siu gremium. Quei gremium haveva contonschiu denter ils vischins il *num ironic*: ils 12 *apostels*. Il spiritus rector fuva Vigeli sez e siu maun dretg deplorablamein in scolau, sco'ls protocols dil ludeivel cussegl de scola muossan vi. Il gremium, sco ins caracterisava el dal pugn de vesta dil pievel anora, ei cumpigliaus el *verdict* «Paupra gliud, rugadurs e schenta che ha insumma nuot e vegn tier nuot.» Ualti trivial . . . mesirau cun las relaziuns socialas ded ozildi. Gidar quels ord la miseria, fuva la devisa dils dudisch.

La clav leutier dueva l'instradaziun d'in recuors tier la regenza porscher al gremium menzionau.

Ei fuva dal temps nua ch'in dr. Carl Marx, plinavon Friedrich Engels ed in Lenin, lez denton aunc els calzers d'affon, seschavan udir. Tgei intenzionava Vigeli e ses cumilitants. Ei fuvan pioniers dil communismus modern. Denton en in senn restrenschiu, che las entradas de beins communalas: pasculaziun d'alps e pastgiras, recavs ord ils madés dueian buca anflar la via en la cassa communalas, mobein vegnir reparti sin ils fiugs. Els che possedevan negins armauls ni manedels savevan buca

guder quels benefecis communalis ed havevan da quels negin avantatg.

Lur petiziun e recuors accumpignaus cun lamentaschuns ariguard il pauperesser, va per mauns alla regenza, che consisteva da lezzas uras mo ord treis commembers. Havend la regenza priu investa de lur scriver, incumbensescha quella sco suprema istanza, il deputau e posteriur colonel *Rest Solèr* de Vrin, d'intercurir il fatg e dar rapport ad ina lud. regenza. La vischnaunca de Medel vegn orientada dal fatg, sco da certas objecziuns concernent ils fatgs pauperils.

Sin fundament dell'investa prida vegn convocau radunonza de vischnaunca. Lezza anfla per indicau d'eleger ina andanta commissiun per deliberar quei schabetg zun *impurtontissim*. Passar si encunter las pretensiuns dils dudisch, gliez vul umens d'esperienza e savida buca pauca. Tgi che vegneva tenius per enzatgei *corifea* en vischnaunca, vegn proponius e tschernius en quella impurtontissima delegaziun, cur'ch'ei vegn ad ira sin carassial per mantener ils vegls dretgs artai dals babuns e semanteni senza discordia tschentaners neu en la Val.

Era il prè (plevon) sco actual president della spenda, sto far part della seduta cugl incumbensau representant d'ina ludeivla regenza.

Il commissionau procuratur guvernativ fixescha il di della seduta ed envida en las parts *litigontas* d'esser presentas. Liug de tractaziun vegn fixau la casa pervenda a Platta sco il pli adattau. Pils recurrents ei soli Vigeli Pally sco «spiritus rector» presents. Per la vischnaunca la sura allegada commissiun bial' e cumpleta.

Deputau Solèr prelegia il cuntegn dil recuors per mauns ed entelgientscha dellas parts e dat silsunter il plaid als signurs representants della ludeivla vischnaunca e supplichescha quels de s'exprimer. Scadin defenda en sia moda e maniera e temperament ils vegls usus e dretgs, tschentaners neu stai valeivels ed adequats als temps. Da quellas teorias socialas sco il Vigeli e consorzium vul instradar, de quellas vulein nus s'empitschar nuot.

Damondas relativamein pertuccontas al pauperesser, san vegnir ponderadas e munconzas dismissas. Aschia ha ei tunau duront l'entira stendida discussiun ord miez la delegaziun.

Havend la part accusada finiu cun ses arguments, damonda il legitimau inquisitur guvernativ il recurrent Vigeli Pally:

«Tgei cunterarguments el fetschi valer per giustificar il recuors e motivaziun de quei pass, sco para ualti fatal?»

Il votum dil Vigeli ei staus cuorts e decisivs: «Quels umens ein sestentai, tenor lur *visier* de dar a mi bia buns cussegls cun snueivel munclus arguments. *Facit ei* — che jeu sai insumma ussa, la fin finala, mez buca tgei entscheiver cun soli gnanc in de quels!»

Tgei sorpresa pils commembers della commissiun, che scrolan ils biars il tgau . . . e tgei risaglia de schluppar tier colonel Solèr. Rest Solèr capeva d'inscenar tals intermezzos en sias deliberaziuns guvernativas. El fuva mals ed inschignus avunda, de buca rumper il fest sur il tgau dil *campiun* dil Pez Medel.

Il recuors de Vigeli Pally e ses complicis ei stau per el sez e per las famiglias in debachel e naufragi, unius cun in nun pli recontonschibel prestige, associaus cun peniblas consequenzas. Lur proceder en fuorma . . . dal pievel medelin tenuta per arroganza, ha provocau igl odi dils convischins. Quei odi anfla negin frein, . . . gnanc sil pass digl esch, ch'ins numna la porta-baselgia, l'entrada el sanctuari.

En baselgia nua che cristifideivels duessen esser e secun-tener sco frars, observond gl'emprem commondament de carezia proximala, schavan ins percorscher ils dudisch aviartamein lur antipatia. Ils vischins che havevan fatg patg cun Vigeli vegnevan buca verti els bauns sut la largia cun buna veglia. Els savevan entrar da porta pintga en e prender plaz en il baun, numnaus quel dil pigrer.

Las feglias vegnevan stuschadas d'ina vart e buca vertidas els bauns d'undreivlas mattauns. Ellas savevan far part dils bauns cun las buobas, ni star giu denter las dunnauns. Aunc pli malin mavan lur cameratas de medema posa entuorn cun ellas. Entrond da porta-baselgia en, encurevan ins de serrar las rietshas sco in mairighel. Las empremas fagend plaunsi, las suandontas stuschond empau ensurin ch'ei crodi buca si, savend sin tala maniera sliigar las flisellas dils scussals entuorn veta allas malvesidas, ch'il scussal crodi giun plaun a mesa baselgia. Sin quei la beffa: «Mirei las feglias dils dudisch apostels piardan schizun il scussal d'ir en baselgia.»

Quei demussava pign respect avon Niessegner e sia casa, il qual ins vuleva undrar. Ovras che stessen mal per las streglias entuorn.

Vigeli sez sefutrava buca mal de renviar e metter sin stadera ina semeglionta exclusivitat practicada en la casa de Diu, sch'ei sepurscheva la caschun ual en baselgia.

Sco giavischau seporscha ella ual ina dellas quater fiastas ecclesiasticas. Gliez onn era la fiasta de Pastgas stada bravamein tardiva. Vigeli fuva sezuppigiaus en la parochiala a Platta. El sa nua ch'el dispona dil plaz en baselgia ed entrescha a bun'ura da porta pintga en. Siu baun fuva ad el enconuschents. Gest aschi bia devoziun han ins enasisum baselgia, ei sia conclusiun. Il temps ded oz, sch'ins ei malvegnius, eis ei la pusseivladad de seplaccar sin scala lautga. Da lezzas uras possedeveva la baselgia parochiala aunc buca la stupenta lautga nova oragiu-dem baselgia, ina ovra construida dal Vigeli sez sco invalid.

Ina orgletta pintga de sis registers, treis per vart, ch'ins targeva sco tscheppa en ed ora, sesanflava sul tarschamber en. In lauptget ch'ins vesa aunc oz da vart seniastra, surveva sco balustrada als paucs cantadurs. Ils cantadurs stuevan passar il tarschamber, ascender ina scala per arrivar si sper l'orgla. Probabel ein els secumblidai e restai en retard.

Il celebrant, parrocos loci cun alba, stola e chormantel festgina de dar l'aua benedida. Ins numna quei ecclesiasticamein igl: «Asperges me» ni temps pascal «Vidi aquam». Il spiritual intonescha «Vidi aquam». Negin che secundescha. Havevan ils cantadurs emblidau vi la midada liturgica? Il pievel stat sin peis. Ina vusch clara sonora de bariton resuna dal baun dil *pigrè*, continuescha, finescha e repeta sco descha il buca lev cantus dil «Vidi aquam» tochen tier ils responsoris. Ils fideivels dil pievel de Diu, en pluralitad buca massa concilians cul cantadur, statan surpri e sesmarveglian tgei Vigeli sa prestar. Oz per tuts ina lecziun, sch'ins tractescha sin tala maniera quel che presta enzatgei.

Schebein Vigeli ei sunter survetsch divin era vegnius envidaus per sia prestaziun a gentar tier il Sur plevon ensemen cun il ludeivel «Oberkeit», ha il sribent mai pudiu intervegnir. Empau dubi! Forsa ei a beinenqual corifea lezza fiasta de Pastgas, duront il gentar, stada sil stumi?

Ei seschass aunc aschunscher diembers d'anecdotas per caracterisar igl um e sia biografia. Vigeli Pally ei partius da quest mund, laschond anavos differents suspects, la pli part denton nunfundai.

Ch'igl incarnau catschadur ei staus in sfrusader de catscha cun la buis, gliez constat.

Tgei diember camutschs e cavreuls ch'el ha sittau en in miez tschentaner ei eruibel ord la scartira: Renaschientscha. Ei survarga la cefra de 400, buca cumpriu en las muntanialas ed il gaglinam selvadi. Vigeli exercitava negins rampin per dar la mort allas selvaschinas, sco certs auters sfrusaders, cun tender plattès pil gaglinam, ni il cavar muntanialas. Metodas per decimar las selvaschinas. Il cavar muntanialas, sco il tender plattès haveva Vigeli sin la latta. Paupra quel che vegneva traplaus. Nunpudend el sez pli far la tgira, haveva el ses confidentes che survegilavan tals abus. Els havevan denton buca la rutina dil vegl, e beinenqual culp ei sittaus davosora per donn dil tgisader. Gudignau il culp e tuc la noda el ner, vegneva festivau la victoria cun zanins, e quei tochen trenta, mesira maximala. Tgi pagava? Quel che la polizia e dertgira decretava per culponts.

Far star culponts ha tscheu e leu dau de bia de schuffa al malizius Vigeli. Da siu temps sepresentava quel ch'era um, ed era sch'el fuva inculpaus, cun la pipa pintga de metal ed il spiel de caglia-morta ualti liungs en bucca, avon igl inquisitur. Vargaus igl examen, vegneva en preschientscha dil dicasteri penal cargau ina secunda, danovamein. Tenor il resultat spetgont, re-
turnavan ins anavos en la stanza de spetga. La posiziun co la pipa vegneva tenuta en bucca dal tubacheder, deva d'entellir pli u meins il resultat ... Pipa cugl uvierchel engiu muntava: «*Buca pudiu far star*». Silsuenter vegneva il tgisader envidaus d'entrar e vegnir cun arguments pli verdeivels. Reusseva ei al tgisader de perschader ils umens dil dretg della nundubiteivla valur dil delict, cargava lez, sco l'auter, era sia pipa, turnava cun termenta fugascha, la pipa cugl uvierchel ensi, anavos en la stanza de vidavon. Tgisader e plunschider spetgavan cun brama la decisiun sin fundament della lescha ... aschibein favoreivla, sco ual il cuntrari. Metodas rufinadas e provocontas da temps vargai.

Per illustraziun in schabetg capitau e risdaus al scribent seigi cheu aschunschius:

«Ei fuva ils davos dis d'october. La catscha daditg serrada e las muntanialas in meins ora en lur staup fagend il sien d'unviern. Dus vischins de Summedel secunvegnan d'ira in de quels bials dis d'atun silla Puoja de Valaulta a cavar muntanialas.

Encurend sia caura haveva in fastisau in staup che pareva buca nausch de discuvierer. La preda ei la finala per la stenta prestada mo minimala. Ei fuva denton enzatgei ed eran ad uras a casa per ira questa sera a perver ils muvels. Secunfruntai eran els cun negin e secartend de buca esser stai observai duront la turtgada per rauflas entuorn da quel dil «rohrspieghel» liung che barschava era vinars e purscheva enqual pudel al Vigeli gratuit.

La tiarza damaun sissu, cura ch'in ded els va en sia acla per perver il muvel, engarta el per sorpresa vid igl esch nuegl sura in scret de sequent cuntegn: «Stai stiarsas, ti e cumpar Martin sin la Puoja de Valaulta a cavar muntanialas. Essas vegni engartai. Vigeli ei avisaus. Saveis sepinar sil castitg.» Che quei ha fatg seglir il fem della pipa si e da camin ora san ins s'imaginar, e senza ch'el seigi sefatgs en, hagi el quella tutta tschavera ora duront perver teniu en bucca la pipa cugl uvierchel engiu.

Duront l'inquisiziun han ils dus dementiu radicalmein. Ins ha buca pudiu far star els culponts. Vigeli e siu complice han sez saviu sbursar gliez di la mesadad dils trenta sechins pil vinars consumaus sin l'autra meisa, mettend lur pipas en sac. Ils dus culponts han mess las lur cun buna fugascha en bucca cugl uvierchel sidretg.

Manieras moralmein buca approbablas e nua steva la cunscienza?

*

Per conclusiun della veta terrestre de Vigeli Pally ch'ei stada via dolorosa, beinduras era per sia cuolpa, sto vegnir accentuau ch'en sia stiva ed el ravugl de sia famiglia regeva ina atmosfera sulegliva e religiosa. Perdetga dattan sias ovras sin quei sectur, il beinentagliau crucifix, il salid digl aunghel a Maria.

Il sulegl scaldont della stiva formava la feglia Filomena, schegie invalida cun in humor delicios ed ina cantadura sco'l bab. Ella segidava el tener casa cul vegl bab e rendend aspiazziun pils malfatgs de quel duront sia liunga veta ora. Quei sustegn affonil gidava il bab a surportar las cruschs ch'il Scaffider haveva tschentau sin sia schuiala. Vigeli ei staus resignaus en sia sort. La forza leutier obteneva el da surengiu e sin Lez sefidava el. Sia scartira: *Renaschientscha* documentescha quei.

Ina persuna, ussa s'avanzada els onns, ha relatau avon cuort temps: «Nus buobs havessen giu biaras gadas mustgas de zuppar la crutscha dil vegl Vigeli ch'el schava avon porta-baselgia el pierti si pil mir. Mo havein mai ughegiu de far quei stuc cun el, che regalava a nus beinenqual bi termagl.

Ils mattatschs, nunponderond vulevan, cun far ina filistucca, prender contact cul vegliuord ziep en maniera provoconta, sco vevan quei viu tiels carschi. El denton secapeva cun la generaziun giuvna en moda amicabla tras in termagl, ch'el construeva denteren per cuorturala.

En siu otgontadusavel onn ha Niessegner priu Vigeli, bein restegiaus sin quei pass decisiv final, sco lein sperar ch'el seigi arrivaus en la gloria della levada tier nova veta beada.

Vigeli ruaussi en paisch.

CRISTALLAS

Bellezia cristalla ch'jeu sai contemplar,
vulesses ti buca a mi explicar
danunder ti vegnas e nua ti vas? —
cun tia finezia mintgin selegrass.

*

Jeu sundel sut tiara el stgir seformada,
en fuorms diversas sun sco entagliada,
carstgaun contemplescha, patratga e di:
«Tgeinin ei il meister che meret' il tschupi?»

M. M. 10. 2. 75